IJOKS

Article

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 78–102
http://www.ijoks.com

Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example

Nawzad Waqas SAHID[1]& Rebwar Muhammed ISMAIL[2]

Received: Mar 18, 2018 **Reviewed**: Mar 22, 2018 **Accepted**: Apr 25, 2018

Abstract

This research is part of a doctoral thesis that aims to examine the nature and properties of text. The nature of text has been focused on by critics and theorists in various ways. It has also been interpreted differently within the framework of the philosophy of literature, literary criticism, and literary theory.

This article sheds light on the nature and value of text within the framework of theoretical and critical viewpoints. It highlights the general and specific criteria of textuality and claims that on the basis of those criteria a text receives its scientific identity. These measures are some general indicators for the existence of textuality and they cannot be imposed on one type of text.

This article conducts theoretical and critical analysis of Kurdish poetry in the Central Kurdish dialect using the concept of text and its textuality criteria. According to these criteria, which consider the general and specific principles of "text," Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect are bound to those criteria and receive identity of textuality. This is because the structure of Kurdish poetry texts in the Central Kurdish dialect has its own properties in terms of language, meaningfulness, identity, type of genre, and literary elements such as idea, imagination, emotion, and form. These aspects form the structure of the texts. Throughout the history of this literary school, these aspects have changed. This can be seen by analyzing and studying the texts with theoretical and critical criteria in mind.

Key words: Textuality, The nature of text, Structure of text, Intentionality, Cohesion, Situationality, Informativity, Intertextuality

1Professor, Department of Kurdish Language, college of education, Salahadin University-Erbil, Kurdistan Region-Iraq, E-mail: Nawzad.saeed@su.edu.krd,

[2] Correspondent Author: Lecturer, Department of Kurdish Language, college of education, Salahadin University-Erbil, Kurdistan Region-Iraq E-mail: Rebwarafo2@gmail.com, **ORCID NO**: 0000-0001-7513-1513

Kürt Şiiri metinselliği kriterleri açısından bakıldığında, örnek olarak Orta Kürt lehçesinin Kürt şiir metinleri

Öz

Bu araştırma, "Kürtçe Şiir, metinselliğin ölçütleri, Orta Kürt lehçesinin Kürt şiir metinleri bir örnek olarak ele alınmıştır." Metin niteliğini ve özelliklerini inceleyen doktora tezi kapsamındadır. metin - eleştirmenler ve teorisyenler tarafından çeşitli şekillerde yoğunlaşmış, edebiyat felsefesi, edebi eleştiri ve edebi teori çerçevesinde farklı yorumlanmıştır. Bu araştırma, teorik ve eleştirel bakış açıları çerçevesinde metnin doğasına ve değerine ışık tutmaktadır. Metinselliğin genel ve özel kriterlerini vurgular ve bu kriterler temelinde bir metnin bilimsel kimliğini aldığını iddia eder. Bu ölçüler, metinselliğin varlığı için bazı genel özelliklerdir ve bir metin türüne uygulanamazlar.

Araştırma, metin kavramı ve metinsel kriterler ışığında, Orta Kürt lehçesinin Kürt şiir metinlerinin teorik ve eleştirel bir analizini vermektedir. "Metin" in genel ve özel ilkelerini dikkate alan ölçütlere göre, Kürtçe metinlerin Kürtçe metinleri, bu kriterlere bağlanır ve metinselliğin kimliğini alır. Bunun nedeni, Orta Kürt lehçesinin Kürt şiir metinlerinin yapısının, dil, anlamlılık, kimlik, tür türü ve düşünce, hayal gücü, duygu ve biçim gibi edebi unsurlar bakımından kendine özgü özellikleri olmasıdır. Bu yönler metinlerin yapısını oluşturur. Bu edebi okulun tarihi boyunca, metinleri teorik ve eleştirel ölçütlerle analiz ederek ve inceleyerek bilinebilecek olan yönler değişmiştir.

Anahtar Kelimeler: Metinbilim, Metin doğası, Metin Yapısı, Amaçlılık, Uyum, Durumsallık, Bilişsellik, Metinlerarasılık

Recommended citation:

Sahid, W.S. &Ismail, M.I. (2019). Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example. *International Journal of Kurdish Studies*5 (1), 78 – 102 DOI: **10.21600/ ijoks. 516489**

شیعری کوردی،لەڕوانگەی پێوەرەکانی دەقێتی

بەنموونەی دەقی شیعری لەکرمانجی خوارووداا

پ.د. نەوزاد وقاص سعید ـــ م. ڕێبوارمحمداسماعیل

پێشەکی

چەمك و پێناسەی دەق لە ڕوانگەی جیا جیاوە

بەشێوەیەکی گشتی چەمکی دەق بابەتێکی فرە ڕەهەندە و لێکەوتەی زۆری لێ کەوتووەتەوە، وەك پرۆسەیەکی ناسادەو ئاڵۆزە دەردەکەوێت و نا چێتە ناو پێناسەیەکی گشتگیرو ڕەهاوە، هاوکێشەیەکی جێگیر و دیاری بۆ نییە.

ئەمەش بۆ کۆمەڵێك هۆکار دەگەڕێتەوە، کە خۆی لە پێکهاتەی بنیادی دەق و ڕەهەند و جەمسەرەکانی پەیوەست بەدەق دەبینێتەوە. بەواتایەکی وردتر، دەرکەوتنی پرۆسەی دەق بەشێواز و فۆرمی جیاجیا، هەروەها بوونی بنیاتی هونەری و لایەنی زمانەوانی دەق و بوونی لە مێژینەی دەق و بەرهەمهێنان و زیندوویەتی دەق و فراوانبوونی لێکەوتەکانی دەق و پەرەسەندن و گۆڕانی ژانرەکانی ئەدەب لەلایەك، تایبەت نەبوونی بەرهەمهێنانی دەق بە تاکە کەسێك و پەیوەست نەبوونی کردەکە بە قوناغێکی دیاری کراوی ژیان و تێڕوانییە جۆراوجۆرەکان لەسەر سروشتی دەق لەلایەکی ترەوە، کاری پێناسەکردنی چەمکی دەقیان زۆر سەختر کردووە، لەبەر ئەم جوڵانە دەق ناتوانێ لە پێناسەیەکی گشتگیر و دیاریکراودا خۆی بەدەستەوە بدات. ئەمەش بۆ سیفەتی جوڵەی جەمسەرەکانی پەیوەست بەدەق و جوڵەی ئەم توخمانە دەگەڕێتەوە، کە بنیاتی دەقیان پێکهێناوە، سروشتی بەردەوامبوون و دووبارە بوونەوەیان هەیە لەسەردەمە جیاجیاکاندا و لە دۆخێکی دیاریکراودا بۆ هەمیشەیی جێگیر نابن، بەڵکو بەردەوام گۆڕانیان بەسەردادێت و لە جوڵە و پەرەسەندنێکی

ڕێژەیی دان. ئەمەش بۆ ئەو بیردۆزە فیزیکییەمان دەبات، کە تەنی گۆڕاو ناچێتە ژێر باری پێناسەیەکی ڕەهاوە، چونکە لە دۆخی جوڵەدا شێوە و تایبەتمەندی تەنەکە دەگۆڕێت، بۆیە لە دۆخی گۆڕاندا هەر جوڵەیەك پێناسەیەك بەرهەم دێنێت، ئەم بیردۆزە بۆ دەقیش دەگۆنجێت و چەمکی دەقیش مەحکومە بەهەمان بنەمای فیزیکی.

دەق خاوەنی سروشتێکی گۆڕاوە، ئەمەش بەهۆی گۆڕان و جوڵەی ئەو پێکهاتە و ئاستانەی، کە بنیاتی دەقەکەیان پێکهێناوە. لەسەر ئەو بنەمایە دەق وەك چەمکێك مامەڵەی ئەدەبی و فەلسەفی و زمانەوانی لەگەڵدا دەکرێت، لە گۆشە نیگای جیاجیاوە سەیرکراوە و لەسەر بنمای جۆراوجۆر پێناسەکراوە، چەندییەتی و چۆنییەتی بنیات و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە دەق، تێڕوانین و بۆچوون و ڕووچوونی جیاجیای لەمەڕ دەقەوە بەرهەم هێناوە. هەر یەکە لە ئاراستەیەك و بەپێی بوار و شارەزایی خۆی لە دەقی ڕوانیوە و پێناسەی چەمکی دەقی کردووە. بۆنموونە هەندێك بۆ پێناسەکردنی چەمکی دەق لە جەمسەری بکەر و بەرهەمهێنەری دەق و ژینگەی دەق دەوەستن و هەندێکی تر لە بنیاتی زمانی و هونەری و ئاستی ئیستاتیکی دەق دەڕوانن و هەندێکی تر لە پەیامداری دەق و لێکەوتە و کاریگەری بەسەر خوێنەرەوە، هەندێکی تر لە فۆڕم و قەبارەی دەقەوە دەق پێناسە دەکەن، هەر یەکە لەمانە لە ڕوانگەی خۆیی و بوارەکەی خۆیەوە لە سروشتی دەقی ڕوانیوە، چییەتی و چۆنییەتی سروشتی دەقیان لە گۆشەیەکەوە پێناسەکردووە، دەشێت گۆشە و لایەنی تریان فەرامۆش کردبێت، دەکرێت بڵێین هەموو ئەم پێناسانەی، کە بۆ چەمکی دەق خراونەتەڕوو کە هەندێکیان پەیوەستە بەلایەنی تیۆری و هەندێك بەلایەنی پراکتیکی دەق و هەندێکیان پەیوەستە بەلایەنی هەنوکەیی دەق و هەندیکیان بەلایەنی مێژووی دەق یان بابەتی بوونی دەق و لایەنی کۆمەڵایەتی دەق، هەموو ئەمانەبەیەکەوە تێگەیشتن و ڕوونکردنەوەیەکی فراوان لەسەر چەمکی دەق بەرجەستە دەکەن، ((دەق بایەخ و گرنگی خۆی وەك لایەنێکی تیۆری لە زانستی دەق و تیۆری دەق و شیکردنەوەی دەقدا وەردەگرێت، لە هەموو ئەمانەشدا پێناسە و تێگەیشتنی جیاواز بۆ دەق، لە ڕووی کۆمەڵایەتی و زمانی و ڕۆشنبیری و مێژووی و هزریدا لە ئارادا هەیە))(بایز، ل74 ـ75).ئەگەر سەیر بکەین دەبینین کە تێڕوانینی کۆن جیایە لەگەڵ ڕوانگەی نوێخوازەکان بۆ چەمکی دەق، هەروەها پێناسەی فەلسەفە بۆ دەق لە پێناسەکانی تر جیایە، بەو واتایەی هەر یەکە لە بوارەکانی تری وەك: (زمانەوانی و ئەدەبی و هونەری و ئایینی... تاد) پێناسەی خۆیان بۆ ئەم چەمکە هەیە. هەروەك وتمان تەنانەت لە ناو خودی یەك بواریشدا، ئاراستە و تێگەیشتنی جیاجیا هەیە، زاناکانی ناو یەك بواریش هەریەکەیان بەجۆرێکی جیا لە سروشتی دەق دەڕوانن، ڕەخنەگرێك یان شاعیرێك یاخود ئەدیبێك دوور لە وردەکاری زانستی لە ژێر کاریگەری هونەرو ئەدەب و ستاتیکاوە پێناسەی دەق دەکات، کۆمەڵناس بەهای دەق بە کۆمەڵگاوە پەیوەست دەکات، زانا دەروناسەکان گرنگی خۆیان لە لایەنی دەروونی نوسەر و نائاگایی دەقدا چڕ دەکەنەوە، توێژەری زمانەوانی پرۆسەی دەق بەکەرەستە و ئاستەکانی زمانەوە بەند دەکات. هەندێك زانا لەسەر بنەمای لایەن و مەبەستێکی دیاریکراو پێناسەی دەق دەکەن و بەشێکی تریش زۆر فراوانتر و لەچەند ڕوویەکەوە بۆ پێناسەکردنی دەق دەچن، بۆنموونە لای (هیڵمسلیف) ((دەق مانایەکی زۆر فراوانی وەرگرتووە، دەق هەموو گۆکردنێك دەگرێتەوە، جا نوسراوبێت یان وتراوێکی زارەکی بێت، درێژ بێ یاخود کورت، کۆن بێت یا نوێ))(بن ژريل، 2000، ص54). دەق بەپێی ئەم پێناسەیە، ڕووبەرێکی فراوان دەگرێتەوە، لێرەدا دەق دەبێتە هەڵگری کۆمەڵێك ناسنامە لەبەر فراوانی هەمەلایەنی پێناسەکە، دەق بە ئاراستەیەکی دیاریکراو و سەردەم و فۆرمەوە نەبەستراوەتەوە هەروەها بە شێوازی بەیان کردنیش مەرجدار نەکراوە، لەبەرامبەر ئەم ناساندنە فراوانەی دەقدا، کە زۆر لایەن دەگرێتەوە، پۆل ریکۆر (Paul Recour) پێناسەی دەق لە هەندێك لایەنی وەك لایەنی زارەکی دوور دەکاتەوە وجەخت لە پرسەی تۆمارکردن دەکاتەوە و دەڵێت: ((دەق ئەو گوتارەیە، کەوا بە نوسین جێگیر کراوە))(يقطين، 1989، ص5). لێرەدا ئەوە دەبینین، کەوا پۆل ڕیکۆر دەق و خۆسەلماندنی دەق پەیوەست دەکات بە پرۆسەی نوسینەوە، لێرەدا فۆڕمێك بۆ دەق دروست دەبێت، ئەمەش خۆی لە خۆیدا مەرجدار کردنی چەمکی دەقە و لەمەشەوە ئامانجی پێناسە کردن و تێڕوانینی دەق لە گۆشەیەکەوە دێتەجێ.

هەندێکی تر بۆ چەمکی دەق باس لە بەشداری و ڕێژەی دانەی زمانی دەکەن، لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی دەقدا. واتە دەرکەوتەی دەق لە ڕووی قەبارە و ڕێژەی وشە و ڕستەی بەکارهاتوو

لەگەڵ ئەو واتایەی کە لێیانەوە بارکراوە، یاخود بڵێین قەبارەی بەرجەستەکراوی دەق وشەیەك دەبێت یان ڕستەیەکە یاخود پەراگراف و بەرهەم و کتێبێکی تەواوە، یاخود دێڕە شیعرێکە یان غەزەلێکە یانیش بە قەد قەسیدە و ڕۆمانێکە، هەندێك لە ڕووی قەبارەوە بەرجەستە بوونی دەق گەورەتر لە ڕستەیەك دەبینن، دەق ((ئەو دانە زمانییە دەگرێتەوە، کە لە سەروو ڕستەیەکەوە پێك دێت))(Salkie,2009، ل43). هەروەها تۆدۆرۆڤ (Todrouf) لە پێناسەیەکیدا بۆ دەق ئەوە دەخاتە ڕوو، کە ((دەق پێکهاتەیەکی سەربەخۆیی داخراوە و لە کۆمەڵێ ڕستە پێکهاتووە و واتایەکی ڕوونی هەیە)(مشیر، 2014، ل47). لێرەدا دەق وەکو پێکهاتەیەك سەیر دەکرێت، کە سیفەتی سەربەخۆی هەیە و ناچێتە دۆخی پەراوێز بوونەوە، ڕستەیەك یان چەند ڕستەیەك ئەم پێکهاتە سەربەخۆییەیان پێکهێناوە، کە بەهۆی بەخشینی واتاو مەبەستی دیاریکراوە جیادەکرێنەوە، ئەم واتایەش لە قەبارەی کۆمەڵێك ڕستەدا خۆی دەنوێنێت، هەرچەندە بەپێی بۆچوونی تۆدۆرۆڤ، تایبەتمەندی سەربەخۆیی و داخراوی سنوری دەق دیاری دەکات، بەڵام ئەم تایبەتمەندییەش دواتر لە بوونی ڕستەیەك یان کۆمەڵە ڕستەیەکەوە پەیدا دەبێت. بە ڕوای ڕۆلان بارت (Roland Barthes) (دەق پێکهاتەیەکی ئاڵۆزی هەیە وەك تەون و چنین وایە، کۆمەڵێك وشە و ڕستەی بەدوای یەکدا هاتوون و هەموویان پێکەوە وێنە و یەکەی واتادار دروست دەکەن)(عیاشی، 2002، ص122). جگە لەوەی کە ڕۆلان بارت ئاماژە بە قەبارەی دەق دەکات بەوەی، کە لە تەونێکی ئاڵۆز پێك دێت، کە چەندین وشە و ڕستەی لە خۆگرتووە، ئاماژە بەوەش دەکات، کە ئەم لە خۆگرتنە بەیەکەوە گونجاون و بەجۆرێك وێنەیەکی واتادار بەرهەم دێنن و هەندێکی تر بۆ بەرهەمهێنانی دەق یاخۆد بۆ دروستکردنی وێنەیەکی واتادار لە دەقدا، پێوەر بۆ ڕێژەی بەشداری وشە یان ڕستە دانانین و بەلایانەوە بنەمای چەندییەتی بۆ دەق گرنگ نییە، دەکرێت دەق نەگاتە ڕێژەی ڕستەیەکی تەواو و لە وشەیەکدا بەرجەستە بێت، بە پێی بۆچوونی (هیڵمسلیف) کورتی و درێژی لە گۆکردندا بۆ دەقبوون مەرج نییە، لە ڕوانگەی ئەوەوە ((وشەی "ڕاوەستە" بۆ خۆی بە تەنها دەقێکە و چ جیاوازییەکی لەگەڵ ڕۆمانێکدا نییە، چونکە لە ڕوانگەی ناوبراوەوە هەموو بەرهەمهێنراوێکی زمانی بۆ خۆی بریتییە لە دەقێکی تەواو))(ئا/ ئاری، 2011، ل8). چونکە ئەم وشەیە یەکەیەکی زمانییە و پەیامێکی لە خۆیدا هەڵگرتووە، دەتوانێ لە ڕووی واتاوە ئامانجی خۆی بپێکێت، هەر بۆیە ((بۆ دەق پێوەری چەندییەتی پێویست نییە، دەق دەکرێت وشەیەك بێت یان ڕستەیەك بێت یانیش بەرهەمێکی ئەدەبی بێت، دەق یەکەیەکی واتایە و فۆرمی دیارکراوی نییە))(یقطین، ص 18). هەروەها ئەگەر سەیر بکەین دەبینین، کەوا ((زۆربەی دەقە باوەکان لە یەك ڕستە کەمتر پێکهاتوون، وەك: " ئاگاداری لافیتە، بۆ فرۆشتن، داخراوە" واتە کورتی و درێژی بەرچاو ناگیرێت))(توفیق، 2002، ل32). لە ڕاستیدا بەکارهێنانی فۆرمی وشەیەك بۆ دەقێك بچووکە، ئەم فۆرمە بە ڕەهایی و بەم قەبارەیەی کەوا هەیەتی، بێ هاوپێچ و داپڕاو لە دەوروبەرو مەدلوولەکانی پەیوەست بە وشەکە ئامانجی دەقییەتی خۆی ناپێکێت. ئەم وشەیەی، کە وەکو دەقێك مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت لە ڕاستیدا پرۆسەیەکە و پەڕاوێزی ونبووی هەیە، تەنیا وشەیەکی دەرکەوتووە و باقی تری و پرۆسەکە ئەرکی خۆی بەهۆی دەوروبەر و کات و زانیاری هاوبەشی نێوان نوسەر و خوێنەر جێبەجێ دەکات، دەق بەبێ ئەوانە دەبێتە دانەیەکی فەرهەنگی ئەبستراکت، دەقیش لەم دانە فەرهەنگییە بچوکەدا خۆی بەیان ناکات، هەر بۆیە ((لە تێگەیشتنی باودا دەق دانەیەکی زمانی پاش ڕستەیە، واتە ڕستەیەك زیاتر لە ڕۆنانیدا بەشدارن، دەبێت ئەم ڕستانە بە ڕێگای جۆراوجۆری ڕێزمانی پێکەوە ببەسترێن، تا هەموو کەس وەك دانەیەکی پتەو وەریگرێت))(قادر، 2009، ل43). واتە لەدەقێکدا چەند وشە و ڕستەیەك بەشدار دەبن، تا سەربەخۆیی دەقەکە تێردەبێت، هەرچەندە ئەگەر وشەیەك یان ڕستەیەکیش دەرکەوێت، چونکە دەگونجێت وشەیەك یان ڕستەیەك ببێت بە سەرە و ئەوانی تر لە پەراوێزدا بن، لە وێوە یارمەتی پرۆسەی مەبەستداری نوسەر و تێگەیشتنی خوێنەر بدەن، بە تایبەتی دەقی ئەدەبی لە هەر فۆرمێکدا جێگای بکرێتەوە، ئەوا هاوپێچەکانی پەیوەست بە دەقەکە، یارمەتی پرۆسەی دەقییەتی بەرهەمەکە ئەدەن، کە بەشێکی زۆریان لە هاوپێچەکانی پەیوەست بە دەقەکە لە دەرەوە و لە دوورەوەی دەقەکەدا وەستاون.

بەشێوەیەکی گشتی، زۆربەی ئەوانەی لە تیۆری ئەدەبی و شێواز و ڕەخنەی نوێ کاریان کردووە، بە تایبەتی ئەوانەی پابەندن بە تیۆری دەقەوە، دوای سەرهەڵدانی فۆرمالیست و لێکۆڵینەوەی زمانەوانە نوێیەکان، بە ئاراستەی سایکرۆنیکی زمان بۆ چەمکی دەق دەچن و لەسەر هەمان بنەمای زمانیش مامەڵە لەگەڵ دەقدا دەکەن. دەق وەك کەرەستە و یەکەیەکی گەورەی زمانی دەهێننە بەرباس و لە ناو بازنەی زمان و پرۆسەی زمانەوانیدا دەق دەخەنە ڕوو، بۆ

بەرهەمهێنانی دەقێك یان بەرهەمێکی ئەدەبی، زمان باڵا دەستی خۆی بۆ ئەم پرۆسەیە لە ئەستۆ دەگرێت، بۆیە ناسنامە و بوونی دەق پەیوەستە بەزمانەوە، (رۆلان بارت) بە ڕادەیەك جەخت لە زمان دەکاتەوە نەك هەر بۆ دەق، بەڵکو تەنانەت زمان دەکات بە بوون و ناسنامەی مرۆڤیش، دەڵێت: ((مرۆڤ بە بەبێ زمان هیچ بوونێکی نییە))(بەرزنجی، 2009، 23). نووسەر لە ڕێگەی بەکاربردنی زمانەوە، تێگەیشتن و بینین و باری سایکۆلۆژی خۆی لە فۆرمێکدا بەرجەستە دەکات، ئەم بەرجەستە بوونەش لە دەقدا خۆی دەبینێتەوە، هەروەك (شلایر ماخر) دەڵێت: ((دەق ناوەندێکی زمانییە، فکری نووسەر دەگوازێتەوە بۆ خوێنەر، زمانیش ئەو چوارچێوە و زەمینەیە، کە نووسەر کاری تێدەکات بۆ ئەوەی بیر و هزر و بۆچوونەکانی بگوازێتەوە))(ابو زيد، 1999، ص 21). بەلای شلایر ماخر پرۆسەی گواستنە و بەرجەستە کردن و وێنە کردنی بیر و هزری نوسەر بەهۆی زمانەوەیە بەو هەموو ئەو تایبەتمەندییانەی، کەوا زمان هەیەتی.

سروشتی دەق و پێوەرەکانی دەقێتی

تێڕوانینە جیاوازەکانی سەر دەق و پێناسەکردنی دەق لە گۆشەی جیاجیاوە، هەروەها خستنەڕووی چەمکی دەق لەسەر بنەمای بنیاتی زمان، مەدلوول بۆ مەبەستی هزری و کۆمەڵایەتی و پەیوەستی دەق بە سیاق و فۆرم، لە لایەك و باسکردنی دەق لە چوارچێوەی ئاستەکانی زمان و واتا و دەقئاوێزان و خوێنەر و جەمسەری تر لە لایەکی تر، بابەتێکی تر دێنێتە پێشەوە ئەویش بابەتی دەق و نادەقە یاخود بڵێین بابەتی دەقێتی و دەقبوونە(Textuality). ئەم بنەمایانە کە هەر یەکە بە شێوەیەك لە شێوەکان لە پێناسەکردنی سروشتی دەق و چییەتی دەق جەختی لەسەر کراوەتەوە، بوون بە پێوەر و بەرگی دەقبوون، مەرج و پێوەرەکانیش کاریگەرییان لەسەر ناسنامە و بەهای دەق و سنوردانان هەیە لە نێوان دەق و نادەقدا، نادەق بە واتای خاڵی بوون لە بنەمادا و ناتەواوی لە بنیاتی زمان و بنیاتە هونەری و جەمسەرەکانی پەیوەست بەدەقەوە.

دیسانیش پێوەر و ڕەگەزەکانی دەقبوون جۆراوجۆرن و جیاوازی لە نێوان زانایانی بواری دەقزانیدا دێتە گۆڕێ، ڕخنەگران پێکهاتەی دەقبوون بۆ چەند بنەمایەك دەگێڕنەوە بە پێی بوارو تێڕانینیان لە ئاراستەیەکی دیاریکراودا، بۆ نموونە بەپێی بۆچوونی لۆتمان (L. Lotman) دەقبوون پشت بە چەند پێکهاتەیەکی دیاریکراو دەبەستێت لەوانە:

1. گوزارشتی دەق: دەق تەمسیلی کۆمەڵێك پەیوەندی دیاریکراو دەکات، کە جیاوازە لە بنیاتە دەرەکییەکانی دەق، ئەگەر دەقەکە دەقێکی ئەدەبی بێت، ئەوا گوزارشت کردنەکەی بە هۆی هێما زمانییەکان تەواو دەبێت، گوزارشتی دەق و ناگوازرشتی دەق ناچارمان دەکات، کەوا گوزارشتی دەق بە بەرجەستەیەکی مادی دابنێین.

2. دیاریکردن: دەق پێك دێت لە دەلالەتێك، کە ناکرێت بەش بەش بکرێت، وەك ئەگەر چیرۆك بێت یان بەڵگەنامە و قەسیدەیەك بێت، دەقەکە کۆی مەبەستەکە دەگوازێتەوە، خوێنەر هەر یەکە لەو دەقانە بە سیمای تایبەتی خۆی دەناسێتەوە، لەبەر ئەوە سیمای هەر یەکێکت بۆ دەقێکی تر گواستەوە ئەوا دەبێتە هۆکارێکی گرنگ بۆ پەیادا بوونی مانای نوێ.

3. تایبەتمەندی بنیاتی دەق: دەق تەنیا بریتی نییە لە بەدوای یەکدا هاتنێك لەنێوان هێماکانی دوو ئاستی لێك جیادا، ڕێکخستنی ناوەکی دەگوازێتەوە بۆ ئاستی ئاسۆیی، بوونی بنیات مەرجێکە بۆ تەواوکردنی دەق.(بحيرى، 1997، ص 116 ـ117).

لۆتمان جەخت لەسەر دەقییەتی دەکاتەوە لەسەر چەند بنەمایەك، کە پێکهاتەی دەقییان پێکهێناوە، گوزارشتکردنی دەق، کە لەپەیوەندییەکان و بنیاتە دەرەکییەکانی دەق و هێما زمانییەکانەوە دروست دەبێت و ئەمەش دەبێتە ڕەهەندێکی بەرجەستە بۆ دەقیەتی، فۆرمی دەق یەکێکی ترە لە بنەماکان ئەم فۆرمە ئەگەر ژانرێکی ئەدەبی بێت گوزارشت لە دەلالەتێك دەکات و خاسیەتی خۆی وەردەگرێت، گواستنەوەی خاسییەتەکان دەلالەتی نوێ بەرهەم دێنێت، بوونی بنایەتە جیاجیاکانی زمان لەسەر ئاستی ئاسۆیی و ناوەکی و ئەو بنیاتەی ڕێکخستن بۆ ئەم ئاستانە دەکات، پێکهاتەیەکی تری دەقبوونە، هەروەها ڤاندایکیش (Van dyck) بۆ بابەتی دەق جەخت لە

بنەمای بنیاتی دەق دەكاتەوە ڤاندایك جیاوازی دوو جۆرە بنیاتی جیا دەخاتە ڕوو ئەوانیش: ("بنیاتی ڕووکەشی دەق و بنیاتی قووڵی دەقن"، ئەم دوو جۆرە بنیاتە گرنگترین تەوەرەن لە بوون و پێکهاتەی دەقدا، بنیاتی ڕووکەش لەسەر ئاستی بەکاربردنی وشە و ڕاناو و جێناوەکان دەوەستێت، هەرچی بنیاتی قووڵی دەقە پەیوەستە بە بنیاتی دەق لە ڕووی بابەتی زمان و دارشتنەوەی زمان و شێواز و هێلی سەرەکییەکانی دەق، لەگەڵ توانای کورتکردنەوەی دەق لە ناونیشاندا)(زنیاك، 2003، ص 56). لێرەدا دەبنین ڤاندایك دەقییەتی لە دووجۆرە بنیاتدا کورت کردووەتەوە، بەهۆیەوە هەم چەمکی دەق دەخاتەڕوو هەمیش هێڵێك لە نێوان دەق و نادەق دەکێشێت، ئەو خاسیەتانەی، کە لە دەقییەتی دەقێکدا بوونیان هەیە، بەسەر بنیاتی ڕووکەش و بنیاتی قوڵی دەقدا دابەشیان دەکات، چەندییەتی و چۆنییەتی پێکهێنەکانی ئەم بنیاتانە دەقییەتی دەخنەوە.

گرنگی پشت بەستنی دەقیەتی دەق بە بنیاتە جۆربەجۆرەکان لای زۆربەی لێکۆڵەرانی ئەم بوارە جەختی لەسەر کراوەتەوە. هەروەك دەبینین، ئەمە لای ئیریك ئەنکفیست (N. Enkvist) بەدی دەکرێت، کە لە بەرهەمەکەی خۆیدا بەناوی (بنیاتی دەقی سەلیم) ئاماژە بە دەقییەتی دەق دەکات، دەق لە سێ جۆرە ڕەگەزی سەرەکی پێك دێت کە بریتین لە:

1. دەق پشت بە بنیاتی ڕێزمانی تەواو دەبەستێت، ڕستەی ناتەواو دەقی ناتەواو بەرهەم دێنێت.

2. دەق پیشت دەبەستێت بە شێوەی بەیەکەوە بەستانی ڕستەکان و پەیوەندی نێوانیان.

3. دەق پشت بە دەوروبەر (سیاق) دەبەستێت.(انکفیست ، 2001 ، ص 113).

ئەنکفیست دەقێتی دەبەستێتەوە بە هەردوو بنیاتی ئاسۆیی سینتاکسی دەق و بنیاتی ستونی و پەیوەندی لۆژیکی یەکەکانی پێکهاتەی دەق، لەگەڵ تەوەرەی دەوروبەر، واتە ژینگەی بەرهەمهێنانی پرۆسەی دەق بەهەموو شێوە و بارەکانی دەروونی و کۆمەڵایەتی و جەمسەرەکانی بەرهەمهێنەری دەق و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە دەوروبەری دەقەوە. ڕۆلان بارت جەخت لەسەر پێوەری چێژی دەق دەکاتەوە، لای بارت (دەق لەشە زۆرتریش لە لەشی ژنێکی جوان دەکات، ئەو خۆشییەی دەماندانێ هاوشێوەی خۆشی لەشێکی ژنانەیە...، سەرخۆشی "موتعە"ی دەقیش تەنیا کاتێك دەستەبەر دەبێت کاتێك بنیادەکانی زمان هەروەها تێکڕای بنیادە ئایدۆلۆژییەکان تێك بشکێنرێن، چونکە لای بارت سەرخۆشی شتێکی ناکۆمەڵایەتییە، کەواتە تەنیا پێوەری دەق سەرخۆشییەکەمان دەداتێ)(سەراج، 2013، ل149). ڕۆلان بارت لە کتێبی "چێژی دەق"دا ئاماژە بە بنەمای چێژ و موتعەی دەق دەکات، کاتێك دەستی بەسەر بنیاتەکانی تری دەقدا داگرت، ئەوا پێوەری چێژی دەق دروست دەبێت.

یەکێکی تر لەو زانایانەی، لەبواری چەمکی دەق و دەقناسیدا لێکۆڵینەوەی وردی خستۆتەڕوو، دیبوگراندە(Robert De Bojerand)، کە بەشێوەیەکی فراوان لە چەمکی دەقییەتی دەڕوانێت، لە چەند خاڵێکدا ئاماژەیەکی گشتی بە پێوەرەکانی دەقبوون کردووە، کە وەك مەرجێك بۆ دەقییەتی دەق دەردەکەوێت لای دیبوگراند، کە بریتین لەم پێوەرانەی خوارەوە:

("بەیەکەوەنوسان Cohesion " ، "گونجان Coherence" ، "مەبەستییەتی Lintentionality"،

"پەسەندی Acceptability" ، "هەڵوێست Situationality " ، "دەقئاوێزان Intertextuality "، "ڕاگەیاندن Informativity ")(بوقراند، 1998، ص 103 ـ15).

ئەم پێوەرانەی، کەوا دیبوگراندە بۆ دەقییەت دەق خستووتییەڕوو، پێوەری گشتی و هەمەلایەنن، ناسنامەی دەقێتی پێك دەهێنن و سنوور لە نێوان دەق و نادەق دەکێشن، ئەم پێوەرانەی دیبوگراندە هەموو جەمسەر و خاسیەتێکی پەیوەست بەدەق لە خۆی دەگرێت، ڕەهەندی دەرەکی دەق و پرۆسەی بەرهەمهێنانی دەق و ئاست و بنیاتە پێکهێنەکانی دەق و هەروەها کاریگەری دەق بەسەر دەوروبەرەوە، ئەگەر بە شێوەیەکی گشتی سەیر ئەم پێوانە بکەین دەبینین، کەوا ئەم حەوت پێوەرانەی دەقێتی بەسەر سێ ئاستدا دابەش دەبن، بەم شێوەیە:

1. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە خودی دەقەوە، وەك پێوەری (بەیەكەوە نوسان و گونجان)

2. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە بەكارهێنەری دەق، وەك پێوەرەكانی (مەبەست و پەسەندی)

3. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە ژینگەی مادی و ڕۆشنبیری بازنەی دەق، وەك پێوەرەكانی (ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان)(مصلوح، 1991، ص 154).

ئاستی یەكەم، كە پێوەرەكانی بەیەكەوە نوسان و گونجان لەخۆی دەگرێت، پەیوەندی ئاسۆیی دەگرێتەوە، كە خۆی لە پابەندبوونی دەق دەبینێتەوە بە یاسا فەرهەنگی و ڕێزمانی و وشەسازییەكان بۆ دروستكردنی وشەی لێكدراو و گرێ و ڕستەی ڕێزمانی، هەروەها لەگەڵ پەیوەستبوونی دەق بە بنەما واتاییەكانی وەك ناسنامە و بابەتی دەق و بنەمای خستنەڕووی زانیاری و كۆتایی پێهێنانی بابەت و بنەما لۆژیكییەكانی تر.

ئاستی دووەم، پێوەری مەبەست و پەسەندی دەگرێتەوە، كە لە بازنەی ناوەكی دەق دوور دەكەوێتەوە، خۆی بە ئامانجی بەرهەمهێنەری دەق و نیازی دەق دەبەستێتەوە، هەروەكو (میخاییل باختن) دەڵێت: ((دەق لە ڕێگەی دوو هۆكاری گرنگ دەبێت بە دەق ئەویش مەبەست و بەجێهێنانی مەبستەكەیە، ئەم دوو لایەنە بە شێوەیەكی ڕاستەوخۆ كار لەیەكتر دەكەن، ئەم كارلێكەش لەسەر پرۆسەی دەقێتی ڕەنگدانەوەی دەبێت))(باختن، 1985، ص 40). ئەمە سەبارەت بە پێوەری مەبەستداری، هەرچی پێوەری پەسەندێتیە پەیوەستە بە وەرگرەوە، واتە هەڵوێستی وەرگر جا خوێنەر بێت یان گوێگر لە كاتی خوێندنەوەی دەق و هۆیەكانی كارلێكی خوێنەر و ڕێژەی كاریگەر بوون و ئاوێتە بونی وەرگر لە دەقەكەدا، وەرگرتنی دەق لای وەرگر و وەڵامی هزری و دەروونی وەرگر بۆ دەقەكە، تا ڕادەیەك تەواومەندێتی دەقمان بۆ دەسەلمێنێت.

ئاستی پۆلینی سێیەم پێوەرەكانی "ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان" دەگرێتەوە، كە هەر یەكە لەوانەش لە چەندین ڕەهەندی پەیوەست بە سروشتی دەق پێك دێن، بۆنموونە ڕێژەی ئەو زانیاریانەی دەقێكی دیاریكراو بە خوێنەری دەدات، چۆنییەتی بەرجەستەبوونی زانیاری لە دەقدا، پێوەری هەڵویستیش لەسەر بنەمای گونجاوی دەق لەگەڵ بارودۆخ و پێویستییەكانی خوێنەر و سەردەمی خوێنەر دەوەستێت، لەگەڵ ئەركی دەق و پەیوەندی دەق بە ڕووداوەكانی ناو كۆمەڵگە، لەگەڵ بابەتی وەرگرتن و توانەوەی دەقەكانی پێشتر لە دەقێكی تردا، كە خۆی لە دەقئاوێزاندا دەبینێتەوە.لەسەر هەمان پێوەری دیبۆگراند بۆ دەقێتی، (تمام حسان) ئەم پێوەرانە بۆ پێنج پێوەر كورت دەكاتەوە، ئەوانیش بریتین لە هەر یەكە لە پێوەرەكانی "مەبەست و دەقئاوێزان و هەڵوێست و ڕاگەیاندن و پەسەندی"، كە پەیوەندییان بە پێكهاتەی گشتی دەقەوە هەیە نەك ڕێزمانی ڕستەكانی دەق، ئەو پێوەرانەش هەندێكیان بۆ لایەنی شێواز دەگەڕێتەوە، وەكو پێوەری (دەقئاوێزان)، هەندێك پێوەریش بۆ لایەنی ڕەوانبێژی وەك پێوەرەكانی (هەڵوێست و ڕاگەیاندن) هەندێكیشیان پەیوەستە بە بەرهەمی دەق و وەرگری دەق وەك پێوەری (مەبەست و پەسەندی)(عفیفی، 2001، ص 77).جگە لەمانە چەندین مەرج و پێوەری تر بۆ چەمكی دەقێتی خراوەتە ڕوو لە لایەن ڕەخنەگران و تیۆریستانی ئەدەبی، ئەوانەی ئاماژەیان پێكراوە پێوەرو چەند خاسییەتێكی گشتین بۆ فۆرمی گشتی و بوونە سەربەخۆییەكەی (دەقێتی)، چونكە ناكرێت چەند پێوەرێك بەسەر هەموو جۆرە دەقێكدا فەرز بكرێت، هەموو جۆرە دەقێك ناكەوێتە ژێر باری چەند ڕەگەز و مەرجێكی دیاری كراوەوە بۆ ئەوەی بەهای دەقێتی خۆی بسەلمێنێت.

سروشت و تایبەتمەندێتی دەقی ئەدەبی

بەشێوەیەكی گشتی دەق لەسەر بنەمای زانستە ئەبستراكت و زانستە مرۆڤایەتییەكان دابەش دەبێت بۆ "دەقی زانستی و دەقی ئەدەبی" هەر دەقێكیش لەوانە پێوەر و جیاكاری خۆی هەیە و ئەركێك بەڕێوە دەبات، دەقی زانستی بابەتە زانستییە ڕووتەكان و ڕاستی نەگۆڕ و باس و هاوكێشە زانستییەكان لە خۆی دەگرێت، كە شێوازی تایبەت بەخۆیان هەیە لە نوسین و خستنەڕوودا، شێوازی دەقی زانستی (لە زانستە ڕووتەكان بەكاردێت بۆ بابەتەكانی "كیمیا و فیزیا و ئەندازیاری و زانستی پزیشكی"، كە مەبەستی سەرەكی فێركردن و گەیاندنی زانیارییە، دارشتنی

ناوەرۆکەکەی پشت دەبەستێت بە وشەو دەستەواژەی ڕووت و ئاشکرا و دوور لە سۆز و هونەرەکانی ڕەوانبێژی و لایەنی هونەری)(بیرقدار، 2009، internet). لەبەرامبەریشدا دەقی ئەدەبی بە ئاراستەیەکی تر ڕێ دەکات، شێوازی جیاواز و پێوەر و پەیام و ئەرکێکی تر جێبەجێ دەکات.

سەبارەت بەدەقی ئەدەبی یاخود بڵێین چەمکی دەقێتی لە بازنەی ئەدەبدا، کە مەبەست و ئامانجی سەرەکی ئێمەیە، ئەوا دەتونین بڵێن، کە ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی تێڕوانینی ئەدەبیانە بۆ چەمکی دەق و دەقێتی دەخەنەڕوو، دەقی ئەدەبی بە کۆمەڵێك مەرج و پێوەری تایبەت مەحکوم دەکەن، بە واتایەکی تر دەقی ئەدەبی و دەقێتی لە چوارچێوەی ئەدەبدا، سەرەڕای پێوەر و خاسیەتە گشتییەکانی دەقێتی و دەقبوون، کۆمەڵێك ڕەهەندی تریش لە خۆی دەگرێت، تەنیا ڕەهەندی ناوەکی و بنیاتی زمان بەشدار نییە لە ناسنامەی دەقێتی بەرهەمێکی ئەدەبی، بەڵکو پەیام و ئەرك و بابەتی تر و بنیاتی تر دێنە ناو بازنەکەوە، دەقی ئەدەبی بەرپرسیارییەتی تری لەسەر شانە، کە خۆی لە بەرپرسیارییەتی مەعریفی و ئیستاتیکی و پەیامداری و ئەرکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و ئەرکە جۆربەجۆرەکانی تر دەبینێتەوە، ((دەقی ئەدەبی دەریایەکی مەعریفییە وابەستەیە بە ڕەگەزەکانی ئەدەبی و گەلێك لایەنی هونەری و ئیستاتیکی، بنەماکانی دەق و پرۆسەی داهێنان و ئەرك و پەیام و گرنگی کاریگەری هەموو دەقێکیش بە تایبەتی لە ڕووی چێژو خۆشی بەخشینەوە بەستراوەتەوە بەهەر دوو لایەنی توانا و ئەزموون و سەلیقە و ئایدیای نووسەرو ئاستی فکری و تێگەیشتن و ئاوێتەبوونی خوێنەر))(فەتاح، 2015، ل59)، دەقی ئەدەبی فۆرمێکی بەرجەستەکراوە، کە ڕوخسارو ناوەرۆکێکی پتەوەی هەیە و نوێنەرایەتی خەیاڵ و هەست و سۆزی نوسەر دەکات، توخمی ڕابردوو و ئیستا و داهاتووی لە خۆ گرتووە، دەقی ئەدەبی لە کرۆك و هەناوی خۆیدا بارە کۆمەڵایەتی و دروونییەکانی نوسەر بەیان دەکا، بەواتایەکی تر ((دەقی ئەدەبی داتاشینی جەستەیەکە تەنها بەهرەمەندانی دەق و خالقەکانی دەق دەزانن ئەم جەستەیە چەند ئەستەم و دژوارە، چونکە ناکرێت دەقێك داڕێژین ئاگری گەش و باوەشێك بای ئەفسانەو چەندین کەرەستەی موعانات و هەڵچوون و عاتیفە و خۆشەویستی پێ نەبی، لە دارشتەیەکی فۆکۆیانە دەق دەبێتە کۆڵەگەی دامەزراوەیەکی پر لە نهێنی، کە هەر هەموویان خۆیان لە جەستەیەکدا دەدۆزنەوە، کە بەهرەمەندی دەق مەبەستییەتی))(دەشتی، 2013، ل434). بەم جۆرە دەقی ئەدەبی جەستەیەکی تایبەت بەخۆی هەیە، کە لە دیوی دەرەوەیدا ڕووخسار و ئەدگاری تایبەت بەخۆی هەیە و لە دیوی ژوورەوەی ئەم جەستەیەشدا ناوەرۆك و مەبەست و ئەرك و پەیام ئامادەیە، جگە لەمە دەقی ئەدەبی ڕەهەندی زانیاری و مەعریفیشی هەیە، واتا جەستەکە هەر تەنیا لە ڕەهەندە دەروونی وسایکۆلۆژییەکان پێك نایەت، بەڵکو پرۆژەیەکی مەعریفش لە مێشکی ئەم جەستەیەدا بوونی هەیە ((دەقی ئەدەبی بریتییە لە کۆمەڵێك مەعریفەی مرۆیی، کە زانیاری ئەدەبی و مەعریفەی مێژوویی و دەروونی و کۆمەڵایەتی و ڕامیاری لەخۆدەگرێت، نەك هەر ئەم زانیارییانە بەڵکو زانیاری ئابوری و زانستەکانی تریش لەخۆدەگرێت))(ابرير، 1995، ص 12). واتە دەقی ئەدەبی بوونی مەعریفەیەکی گەورەی تێدا بەدی دەکرێت لە هەموو ڕوویەکەوە، بۆیە دەتوانین بڵێین، کە ((دەقی ئەدەبی وەك حاڵەتی کەرنەڤاڵێك وایە، کە ڕۆشنبیرییەکانی تێدا کۆ دەبێتەوە و تێکەڵیان دەبێت))(ئەمین، 2013، ل39)، دەق لە ناو بازنەی ئەدەب و هونەردا، بەپێی تیۆرە ئەدەبی و ئاراستە ڕەخنەییەکان، فرە بنیاتە و بەهۆیەوە چاوەڕوانی ئامانجی گەورەی لێ دەکرێت لە ڕووی مێژووی و کۆمەڵایەتی و ئاینی و سیاسی، دەق لەو چوارچێوەیەدا بە ئەرکێکی زۆر فراوان هەڵدەستێت، لەبەر سروشتی پەیوەندی ئەدەب بەژیان و مرۆڤەوە، ((بابەتی دەقی ئەدەبی هەموو دنیایە، دنیاش گەلێك بەرینە و هەموو مرۆڤ و ژینگە و دەووروبەری مرۆڤ دەگرێتەوە، دەرێی مرۆڤ و ناوەوەی مرۆڤ دەگرێتەوە، ئەدەب مرۆڤ و پەیوەندییەکانی مرۆڤ لەگەڵ دنیادا دەکات بە بابەت و نێوەرۆکی خۆی))(عارف، 2009، ل109). بەم شێوەیە لەژێر ڕۆشنیای جۆرییەتی دەقی ئەدەبیدا، خاسیەت وپێوەرەکانی دەقیش ئاراستەیەکی تایبەت بە سروشتی ئەدەبی و هونەری وەردەگرن، بۆ چەمکی دەقێتی لەو بازنەیەدا جەخت لە پێوەرە تایبەتییەکانی دەق دەکرێتەوە، دیسان دەقی ئەدەبیش بازنەیەکی فراوانە و ڕووبەرێکی زۆر گەورە لە خۆیدا کۆدەکاتەوە، کە هەموو ژانرە ئەدبییەکان دەگرێتەوە، دەقی ئەدەبی بە هەردوو جۆری نوسراو نەنوسراوەوە، لە جۆری ئەدەبی نوسراویشدا بە هەردوو لقی دەقی شیعر و دەقی پەخشانەوە، لە چەندین ژانری جۆراوجۆر پێکدێن، کە هەر یەکەیان پێوەری گشتی لە بازنەی

دەق و پێوەری تایبەت لە بازنەی دەقی ئەدەبی و پێوەری تایبەتی تریش لە بازنەی ژانرییەتی خۆی وەردەگرێت و بەمەش ناسنامەی دەقێتی و جۆری ژانرێتی خۆی دەسەلمێنێت.

شیعری کرمانجی خواروو لە ژێر ڕۆشنایی پێوەرە گشتییەکانی دەقێتی

پێوەرە گشتییەکانی دەق، بوون بە بنەما بۆ جیاکردنەوەی دەق و نادەق، ئەم پێوەرانە لە بازنەی گشتی دەق دەسوڕێنەوە، دوور لە پێوەرە تایبەتییەکان لەناو بازنەی ژانرێکی دیاریکراوی ئەدەب. ئەم پێوەرانە، بەر لە پێوەری تایبەتی ناسنامەی دەقبوون بە چالاکییەکی دەرپڕاو دەبەخشن، دواتر پێوەری تایبەتیش دێتە پێشەوە بۆ بەخشینی فۆڕم و ناسنامەی جۆری دەق و خاسیەتەکانی دەق لە بازنەیەکی دیاریکراودا. دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووداا بەپێی پێوەرەگشتییەکانی دەق، ناسنامەی دەقێتی وەردەگرێت، لە ناو بازنەی دەقی شیعریشدا جیاکاری و پێوەری تایبەت بە دەقی شیعری خۆی هەیە، تیۆری ئەدەبیش زیاتر جەخت لە پێوەرەگشتییەکانی دەق و چوارچێوەی گشتییەکانی دەقی شیعری دەکاتەوە و پێوەرە زۆر ورد و تایبەتییەکانی دەقێکی شیعری بۆ بواری ڕەخنەی ئەدەبی بەجێدێڵێت.

هەموو ئەو پێوەرە گشتییانەی، کە بۆ دەقبوون لە لایەن تیۆریست و زاناکانەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە، لە ئەدەبی هەموو نەتەوە و سەردەمێکدا بەدی دەکرێت، بە پێی تایبەتمەندی ژینگەی دەق لە هەموو ڕوێکەوە، دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووداا، هەڵگری هەمان ئەو پێوەرانەیە، کە ناسنامەی دەقێتی بە دەق دەبەخشن، ئەمەش کاتی دەردەکەوێت، کە دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا بە تەرازووی ئەم ڕەگەزو پێوەرانە کێشانی بۆ دەکرێت، کە خۆی دەبینێتەوە لە "بنیاتی زمان و بنیاتە هونەرییەکان و مەبست و دەلالەتی دەق و گونجان و دەقئاوێزان و چێژی دەق و ڕەگەزەکانی ئەدەب و جەمسەرەکانی پەیوەست بە دەق،...تاد."

ئەگەر لە دەقی شیعری کرمانجی خواروو ڕوانین، بەپێی پێوەری دەرپڕین، کە فۆڕم و وێنەیەکی ماددی بە دەق دەبەخشێت، ئەوا دەقی شیعری کرمانجی خواروو شێوازی دەرپڕین و جۆری خۆ بەرجەستەکردنی تایبەت بەخۆی هەیە، بەپێی ئەم پێوەرە لە ڕێگەی بەکارهێنانی وشەکانەوە، چوارچێوەیەکی بەرجەستە بۆ دەقی ئەدەبی دروست دەبێت، کە "ڤاندایك" بە بنیاتی ڕووکەش دەیبەستێتەوە و "لۆتمان"یش ئەم بەشە بەدەرپڕین یان شێوازی دەرپڕین دادەنێت، ئەم دەرپڕینەش بە هۆی هێما زمانییەکان ئەنجام دەدرێت، بەپی دوالیزمی "زمان" و " ئاخاوتن"ی سوسێر دەقی شیعریش چالاکییەکی دەرپڕاوە، بەهەمان شێوەی ئاخاوتن (کۆدی زمانی دەرپڕی فکرەکەیە، کردارێکی سایکۆلۆجی یارمەتیدەری تاکە بۆ دەرخستنی ئەو پەیوەندییانە لەسەر ئاستی دەرەوە)(محمد، 2008،ل52). دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووداا لە ڕێگەی کۆدی زمانی و بەکاربردنی وشە و ڕاناو و جێناوەکان و کەرەستەکانی تری زمان دەوەستێت و خۆی وێنا دەکات، ئەمەش دەبێتە بنیاتی ڕووکەش و کە لە چالاکی بەکارهێنانی وشە و کەرەستەی تر گوزارشت لە دەقێتی خۆی دەکات، بەڵام ئەم چالاکییەش لە مەرج و قاڵبی هونەری و ئیستاتیکی دەدرێت. بێگومان دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووداا وەك چالاکییەکی هونەرییە، هەڵگری بنیاتێکی ڕێزمانی تایبەت بە زمانی نەتەوەکەی خۆیەتی لەڕووی ئەنترۆپۆلۆژییەوە، کە لە ژێر کاریگەری هۆکارە کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی و لایەنە ئیستاتیکییەکان پرۆسەی گوزارشتکردنی بابەتێك بنیات دەنێت، کە ئەمەش دەبێتە ڕەگەز و پێوەرێکی تر بۆ مەسەلەی دەق، هەروەك ئیریك ئەنکفیست بۆ دەقبوون ئاماژەی بەم بنیاتە ڕێزمانییە کردووە لەگەڵ سیستەمی پەیوەندی نێوانیان ڕستەکان ، کە خۆی لە ئاست و لقە ئاستەکانی زماندا دەبینێتەوە، هەر لە بوونی دەنگەوە بگرە تا دەگاتەوە ئاستی ڕستە و سیستەمی ڕێزمانی نێوانیان و کەرەستەکانی پەیوەندی کردن، هەر چەندە ئەم بنیاتە ڕێزمانییە لە دەقی شیعری بە ئاسانی خۆی بەدەستەوە نادات و دەکەوێتە ژێر حوکمی هەستی ئیستاتیکای شاعیر و دووچاری تێکشکان و لادانە جۆربەجۆرەکان دەبێتەوە، چونکە بەکاربردنی زمان لای شاعیر دۆخێکی تایبەت بە شیعریەت وەردەگرێت، کەواتە ((ئەگەر مرۆڤی ئاسایی تەنیا توانای ڕەسەنایەتی تێدا بێ، ئەوا شاعیر دوو توانای دراوەتێ، توانای ڕەسەنایەتی کە توانایەکە لە هەموو ئاخێوەرێکدا هەیە، لە پیادە کردنی توانای یاساکانی زمانەکەوە دێ، توانای داهێنان، کە بەزۆری لە شاعیردا هەیە لە بەزاندنی یاساکانی زمانەوە دێ،..... بۆ ئەوەی لە ڕەسەنایەتییەوە بگەینە داهێنان دەبێ زۆر

بەوردی هەڵەی ڕێزمانی و واتایی و فۆنۆلۆژی لە "لادان" و بەزاندن"ی یاسا زمانییەکان جیا بکەینەوە. ئەمەش بەوە دەکرێت بزانین "لادان" و "بەزاندن" بۆ مەبەستێکی ئەدەبی دەبێ واتە گرنگییەکی تێدایە و شاعیر چاك ئاگادارییەتی دەزانێت بۆ وەها دەکات. هەرچی هەڵەی ڕێزمانی و ڕێنوسی و واتایی ئاساییە شاعیر لێی بە ئاگا نییە و بە مەبەست نەی کردووە))(فتاح،2010، ل 403 ـ 404). واتا لادان و تێکشکاندن و بەزاندنی زمان و مەسەلەکانی تری وەك میتافۆر و ئیدیۆم و ئیکۆنۆمی لە زماندا، دەبنە بەشێك لەو بنیاتە قۆڵەی، کە دەقی شیعری هەیەتی و لە زمانەوانیدا دەق لەسەری دەوەستێت و گرنگی پێدەدات.

لە چوارچێوە گشتییەکەیدا شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا، ئەو بنیاتە قوڵەی هەیە، کە ڤاندایك ئاماژەی پێ کردووە، کە خۆی لەچەندین تەوەری وەك " زمان و دارشتنەوەی زمان و شێواز، خستنەڕووی دەق لە ناونیشانە سەرەکی و لاوەکییەکاندا" دەبینێتەوە، ئەم بنیاتە لە شیعری کرمانجی خواروودا، جیاکاری و تایبەتمەندی وەردەگرێت بە پێی سروشتی زمانی دەربڕین و یاسا فەرهەنگی و ڕێزمانییەکانی تایبەت بە زمانی کوردی.دوای بەرجەستەبوونی دەقی شیعری لە کرمانجی خواروو بەهۆی هێما و دانە زمانییەکان لە پرۆسەی دەربڕیندا و بەجۆرێك، کە خاوەنی بیناتێکی ڕێزمانییە، پێوەرێکی تری دەق دێتە پێشەوە، کە بریتییە لە بوونی دەلالەت و لێکەوتەی مەبەستێکی دیاریکراو لە پرۆسەی دەربڕین و بەرجەستەبوونی دەقی شیعریدا، کۆی پرۆسەی بەرجەستەکردنە ڕێزمانییەکە بۆ گەیاندنی دەلالەت و گواستنەوەی مەبەستێکە لە شاعیرەوە، واتە فۆرمی دەق کە بەهۆی کۆدەکانی زمانەوە بەرجەستەبووە و بیناتێکی ڕێزمانی هەیە، هەر بەمە ناوەستێت بەڵکو گوزارشت لە مەبەست و دەلالەتێك دەکات، بەمەش دەق لە ڕێگەی ئەم پێوەر و بنیاتانەوە تایبەتمەندی و خاسیەتی خۆی وەردەگرێت، ئەم خاسییەتانەش فۆرمەکانی دەقیان لەیەکتر جیاکردەوە و تا بوون بە فۆرم و ژانرێکی ئەدەبی دیاریکراو، لە ژێر ڕۆشنایی ئەمەدا بەشێوەیەکی گشتی دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا مەبەست و دەلالەتێك لە پشتی کۆدەکانی زمان باردەکات و بەڕێگەیەکی ڕیزمانیدا دەیانگوازێتەوە، ئەمەش پێوەری گشتین بۆ بەخشینی ناسنامەی دەقێتی بە پرۆسەی دەربڕین. واتە لەدەقدا، زمان ناسنامەی دەق و دەقبوون دیاری دەکات، نالی وەك دامەزرینەری ئەم قوتابخانەیە ئەم کارە ئاسان دەکات و زمانی کوردی و ئاستێکی بەرزی ئەم زمانە بۆ دەقی شیعری بەکاردێنێت لە کرمانجی خواروودا. هەروەکو خۆی ئاماژەی پێ دەکات و دەڵێت:

طەبعی شەککەر باری من، کوردی ئەگەر ئینشا دەکا

ئیمتیحانی خۆیە مەقصودی ، لە "عمدا" وا دەکا

یا لە مەیدانی فصاحەتدا بە میثلی شەه سەوار

بێ تەئەممول بەو هەمو نەوعە زوبانی ڕا دەکا

کەس بە ئەلفاظم نەڵێ خۆ کوردییە خۆ کردییە

هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی طالیبی مەعنا دەکا

بێتە حوجرەم، پارچە پارچەی موسوەدەم بکڕێ بە ڕۆح

هەر کەسێ کوتاڵ و پارچەی بێ بە دەڵ سەودا دەکا

شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی؟!

کەی لە دیققەتدا پەتك دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا؟! (نالی، دیوان، ل 106 ـ 107)

بەکارهێنانی زاری کرمانی خواروو لە بەرهەمە شیعرییەکانی نالیدا، بوو بەناسنامەی دەق لەم قوتابخانەیدا بۆیە پەیرەوانێکی زۆری بۆ پەیدا بوو، هەروەها باڵی بەسەر زۆربەی ناوچەکانی تردا کێشا.

دواتر بواری بەردەوامبوون و پەرەپێدانی بۆ خەڵکانی دوای خۆی واڵا کرد، (لەسەر دەستی نالیدا شیعر چەکەرەو ڕەنگ و ڕوخسارێکی تری کولتوری و کۆمەڵایەتی و دەروونی بەخۆوە دەگرێت، بۆ پاشتر دەبێتە یەکێك لە کۆمەڵەکە و هیمە پتەوەکانی زمان و ئەدەبەکەی)(نادر، 2014، ل106). نوسینی دەقی شیعری بە زمانی کوردی و دیالێکتی کرمانجی خواروو، بووە هۆکاری بەر پاکردنی بارودۆخێکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری لە ناوچەکەدا، دیارە (نالی لەو باوەڕەدابوو کە زمانی کوردی لەو پلەو پایەدایە کە دەتوانرێت شیعری بەرزی پێ بوترێت) (کاکی،2008، ل46). دوور کەوتنەوە لە زمانە بیانییەکانی وەك "عەرەبی و فارسی و تورکی"، ناسنامەی دەقی شیعری کوردی گۆڕی لە ڕوانگەی تیۆری ئەدەبییەوە، هاوکێشەی ئەدەب بەمە گۆڕان و بازدانی گەورەی بەسەردا دێت، بەکارهێنانی زمان هەوێنی سەرهەڵدانی دەق و جۆرە جیاوازەکانی دەق و دەلالەتی نوێیە لەناو دەقدا، لە دایکبوونی دەقیش سودێکی زۆر بە زمان و کلتووری نەتەوە دەگەینێت، لەگەڵ ئەوەی، کە نالی بەهۆی نووسینی دەق بەزمانی کوردی دووچاری ڕەخنە لێگرتن بۆتەوە، لەو ڕۆژگارەی کە نالی تێیدا ژیاوە نوسینی شیعر بە زمانی خۆی بە لاوازی لە قەڵەم دراوە، هەر بۆیە ئەم دەقەی سەرەوە وەڵام و بەرپەرچدانەوەی شاعیرە بۆ ئەو ڕەخنانەی سەبارەت بەم بابەتە ئاراستەی کراوە، دواتر زۆری نەبرد ئەم کارەی شوێنی خۆی گرت و پەیڕەوەی لێکرا، شاعیری تر بەهەمان زمان دەقی شیعری نوێی پێشکەش کرد، بەجۆرێك ئەم زمانە چووە دۆخی بەرگری لێ کردن و شانازی پێوە کردن، بۆ نموونە مستەفا بەگی کوردی دەڵێت:.

کوردی مەستی دەردی بادەی عیشقە، وێردی نظمی ورد

دەردی هیجرە گەر بە حەرفی کوردی هەر یاری دەکا (کوردی، دیوان، ب1، ل61)

مەڵێن "هیجری" لە زێدا کوردییە، بیللا لە حەشریشا

بە کوردی " کوردی" دەعواچی حەقی کوردە و هەر ئەیسێنێ (کوردی، دیوان، ب2، ل251)

ئەم بەرگری کردنە لە زمانی کوردی و ئاماژە کردن بە نووسینی دەقی شیعری بەزمانی دایك، لە لای مەحویشدا دەبینین، هەروەك دەڵێت:.

کوردی زوبانی ئەصڵمەگەر تەرکی کەم بەکول

بۆ فارسی، بەکوللی ئەمن دەبمە بێ وەفا

دوری مەبینە تۆ لە کەریمی بەهانەجۆ

هەرچی کە کوردە پاکی ببەخشێ بە (بولوەفا) (مەحوی، دیوان، ل11)

مەحوی لەم شیعرەدا ئاماژە بەزمانی کوردی دەکات وەك زمانی دایك، کە نوسینی دەقی شیعری بەزمانی فارسی و وازهێنانی لە زمانە ئەسڵەکە، کە زمانی دایکە بەخوویەکی ناشایستە لەقەڵەم ئەدات، بۆیە زمانی کوردی بەهەمان شێوەی بیرکردنەوەی نالی لای مەحویش زمانێکی شایستە و گونجاوە بۆ بەرهەمهێنانی دەقی شیعری، ئەمەش بۆ چەمکی دەق و ناسنامە و پێوەرکانی دەق گرنگییەکی زۆری هەیە، چونکە تێڕوانینی تیۆری ئەدەبی لەچوارچێوەی ئەو زمانەوەیە، کە دەقە شیعرییەکەی لەسەر بینا کراوە. بۆ هەمان مەبەست حەمدی بۆچوونی خۆی لە دێڕێکدا بەیان دەکات و دەڵێت:.

گوڵ لەبەرگی سەوزی خویدا ناسك و شیرینترە

بۆیە فیکری نازکی حەمدی بە کوردی بێژرا (حەمدی، دیوان، ل230)

ئەم ئاماژەکردنە بە زمان و زمانی نەتەوە لای حاجی قادری کۆیی زۆر بەهێز و بە تینتر دەردەکەوێت، هەروەك دەڵێت:

شەبیهی جۆڵە کە ڕازی نەبیٚ، بە سەردڕی خۆی

مەڵێن فەصاحەتیکوردی بە فارسی ناگا **(حاجی، دیوان، ل37)**

مەفهومی دوو حەدیسی صەحیحم لە بەیتەکا

جیٚ کردەوە نەزەر بکە کوردی و فەصاحەتی **(حاجی، دیوان، ل57)**

ئەگەر کوردێك قسەی بابی نەزانی

موحەققەق داکی حیزە بابی زانی **(حاجی، دیوان، ل58)**

مەسەلەی زمان و زمانی دایك و بەکارهێنانی لە بوارە جیاجیاکانی وەك قسەکردن و نووسینی دەقی شیعری جەختی لەسەر کراوەتەوە، چونکە (حاجی قادر بە لێکۆڵینەوە ئەوەی بۆ ڕوون بووتەوە، کە بناغەی قەڵای کەسایەتی نەتەوە زمانە، وە هەموو دەسکەوتەکانی بەرهەمی نەتەوە بە زمان دەپارێزریٚ) (قادر،2-12، ل265). هەرچەندە زمان لای حاجی پەیوەستە بە سۆزی شاعیر بۆ نەتەوە و لە چوارچێوەی خۆشەویستی نیشتیمانەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە، بەڵام لێکەتەی ئەمە بەرهەمهێنانی دەقی شیعرییە بە زمانی نەتەوە.

ئەم مەرج و پێوەرانەی، کە "دیبوگراند" بۆ دەقییەتی دەق خستییەڕوو، کە بریتین لە: "بەیەکەونوسان، گونجان، مەبەستییەتی، پەسەندی، هەڵوێست، دەقئاوێزان، ڕاگەیاندن " دواتر بوون بە بنەما و پێوەری گشتی بۆ چەمکی دەقێتی لە بازنە گشتییەکەیدا، هەریەکە لەم پێوەرانەش لە چەندین لق و پێوەری بچوکتر و تەوەری تر پێك دێن.ئەگەر لەسەر بنەمای ئەم پێوەرانە دەقی شیعری کرمانجی خواروو بکێشین و بە دوای ئەو مەرج و بنەمایانەدا بگەڕێن لە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیەدا، ئەوا بەهۆی بوونی ئەم مەرج و پێوەرانە ناسنامەی دەقێتی شیعری کرمانجی خواروومان بۆ دەردەکەوێت، بۆ نموونە هەر یەکە لە پێوەرەکانی "توندوتۆڵی و گونجان" کە پەیوەستن بە خودی دەقەوە لە شیعرەکاندا بەرجەستەیە، نەك هەر بەرجەستەیە بەڵکو ئەم پێوەرانە بنیات و هۆکاری بەرجەستەکردنی ئەم شیعرانەن، بنەمای "توندوتۆڵی یان بەیەکەونوسان" لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا لەم دۆخانەدا دەردەکەون شێوازی خستنەڕووی دەقی شیعرەکە لەڕووی فۆڕم و جۆری ناسنامە ئەدەبییەکەی، کە دەقی شیعری خۆی جۆرێکی ئەدەبی دیاریکراوە بەو پێیەش ئەم ژانرەش لەم قوتابخانەیەدا لە چەند جۆر و قاڵبی دەربڕینی تایبەتدا خۆی دەبینێتەوە، هەر لە جۆرەکانی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە بگرە وەك شیعری "لیریکی و داستانی و شانۆیی و فێرکردن" تا جۆرەکانی شیعر بەپێی فۆڕم و قالبەکانی دەربڕین وەك "غەزەل و قەسیدە و چوارین و مولەمەع و پێنج خشتەکی و موستەزاد ...تاد" بە تێبینی کردن لە ڕوخسارو ناوەرۆکی شێوازی دەربڕینی هەر دەقێك لە شیعری کرمانجی خواروودا ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە دەقە شیعرییەکە خاوەنی جۆر و ناسنامەیەکی تایبەت بەخۆیەتی، بوونی ئەم ناسنامەیەش پێوەرە بۆ دەقێتی، هەروەها دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا بنەمای خستنەڕووی چارەسەری کێشە و بابەتێکی دیاریکراوی تێدایە، بەجۆرێك شاعیر لە ڕێگەی پڕۆسەی شیعر نووسینەوە کۆد و دانەکانی زمان بەکار دێنێت لە پێناو خستنەڕووی واتا و چارەسەری بابەتێکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و هزری، هەروەك ڤاندایك دەڵێت: (کۆمەڵە ڕستەیەك، گەر لە بابەتێك نەدویٚ زەحمەتە پەیوەندی لە نێوانیاندا پەیدا ببیٚ و بەم جۆرە نابێتە دەق) (الصبيحي، ل80). واتە پەیوەندی واتایی لە نێوان یەکە دەربڕاوەکانی زمان پتەوی و دەقێتی بە دەربڕین دەبەخشت، دەبێت لە هەر دەقێکدا ئەم بنەمایە خوێنەر بەرەو چەقی بابەتێك بەرێت، ئەگەر سەیری دەقێکی شیعری لە کرمانجی خواروودا بکەین دەبینین، ئەم شیعرە واتایەکی هەڵگرتووە، بۆنموونە بابەتێکی وەك خۆشەویستی لە ڕێگەی وشە و ڕستەکانەوە نیشانی خوێنەری ئەدات و هەستی خوێنەریش بەرەو ئەو ئاراستەیە دەبات. هەر لە چوارچێوەی پێوەری پتەوی دەق جەخت لەسەر چۆنییەتی خستنەڕووی دەق لە ڕووی بەش و پێکهاتەوە دەکرێت، کە چۆن مەبەست و واتا پلە بەپلە بەسەر بەشەکانی دەقدا دابەش دەبێت، لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا

دابەشبوونی واتا و مەبەستی شاعیر دەبینین، کە بەسەر لەتە دێر و دێری شیعرەکانەوە دابەشکراوە، بەجۆرێك، کە لە لەتە دێڕێکەوە دەست پێ دەکات بۆ نیوە دێر و بۆ دێڕی تەواو تا دوایی دەگاتە بەش و دێری کۆتایی، کە لە شیعری کلاسیکی کوردیدا دێڕی کۆتایی، کە ناسناوی شاعیری تێدایە ڕۆلی کۆتایی پێ هاتنی واتا دەبینێت لە کۆی دەقە شیعرەکەدا.

خەڵقی کە هەمو کودەکن و بەستە زوبانن،

با بێن و لە "نالی" ببیەن شیعری سەلیقی **(نالی، دیوان، ل657)**

....

لەچنگ غەم صەیدە "سالم" وەك کەبووتەر

لــــەدڵیا میـــــخلەبی شـــــاهینە بێ تۆ **(سالم، دیوان، 2015، ل728)**

....

دڵ لە ئیدراکی حەقیقەت بێ بەشە بێ داغی عیشق

"مەحویا" دانا دەبێ بەم چاوە بینایی بکا **(مەحوی، دیوان، ل19)**

هەروەك لەم دێرانەی سەرەوەدا دەبینین، بەشێوەیەکی گشتی لەدەقی شیعری کلاسیکی کوردیدا، ناسناوی شاعیر بۆ دوا دیڕ هەڵگیراوە، کە ئەمە ڕۆڵی دوایی پێ هێنانی دەقەکەی بینیوە، کە خۆی لەخۆیدا ئەمە خستنەڕووی واتا و مەبەستی شاعیر دەسەلمێنێت لە دێڕ و خاڵێکی دەقەکەدا، کە خاڵی سەرەتای دەقە، بەمەش هەر دەبێت لە دێڕو خاڵێکی تری دەقیشدا بە کۆتا بێت.

بەم جۆرە دەقی شیعری کوردی تایبەتمەندی دەست پێك و کۆتایی دەقی لەخۆ گرتووە، لەگەڵ دابەشبوونی مەبەست و واتا بەسەر تۆپۆگرافیای دەقەکەدا، ئەوەی جێگەی ئاماژە بۆ کردنە ئەوەیە، کە مەبەستمان لە واتای دەق بریتیی نییە لەو تێڕانیینە تایبەتییەی گۆران بۆ شیعری کۆنی کوردی وەك سەربەخۆی بەیتەکان لە واتادا، کە گۆران لە وتارەکەی خۆیدا بەناوی (کۆنی و تازەیی لە هەڵبەستا) ئاماژەی پێ کردووە، بەڵکو بریتییە لەو گوتارەی شاعیر لە بەش و پێکهاتەی دەقێکدا لە ڕێگەی بەکارهێنانی زمانەوە بەرجەستەی دەکات، مەبەست و بابەتە عەقڵی و دەروونییەکانی شاعیر لە ڕێگەی وشەیەك یان دێریك دەست پێ دەکات و لە شوێنێکیش هەر دەبێ کۆتایی پێ بێت لەگەڵ کوتایی هاتنی دەقەکە گوتارەکەش خۆی بەیان دەکات، گوتار و مەبەستەکە بەسەر هەموو توخم و دانەیەکی زمانی دابەش دەبێت.

پێوەری گونجانیش، کە پەیوەست بە جەمسەری دەقەوە لە شیعری کرمانجی خوارووداا لە بنیاتی زمانی و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە زمان و سیستەمی ڕێزمانی و ئامرازەکانی پەیوەندی دەردەکەوێت، بەشێوەیەکی گشتی مەبەست لەپێوەری گونجان و گونجانی دەقی شیعری لەم قوتابخانەیەدا خۆی دەبینێـەوە لە پەیوەندی نێوان کەرەستەکانی زمان و پەیوەندی وشە و ڕستە و بەش و پارچەکانی دەق بە یەکترییەوە، ئەم پەیوەندییەش پتەوی بنیاتی دەقی شیعری دروستکردووە، ئەم گونجان و پەیوەندییەش دروست دەبێت لە ڕێگەی ئامرازەکانی پەیوەندی و ئامرازەکانی لکاندنی پارچەکانی دەق و ئامرازەکانی گواستنەوە و جیگۆڕکێ و کورتکردنەوە و ئابووری کردن و ئامرازەکانی گەیاندنی بەش و پارچەکانی دەق، ئەم تەوەرانەی پێوەری گونجانی دەق سەرەڕای ئەوەی بنیاتێکی زمانی دەگرێتەوە، پەیوەندیشیان بە ناوەرۆك و بابەتەکانی ناو ڕوانبێژییەوە هەیە، چونکە هەموو ئەم تەوەرانە لە ناو دەقی شیعری کرمانجی خوارووداا ملکەچ دەبن بۆ بەرگی ئەدەبییەت و خستنەڕوویەکی ئیستاتیکی و بەلای شیعریەت و وێنەی هونەری و ڕەوانبێژیدا دەشکێنەوە.

بە پێی پێوەرەکانی بەیەکەوە نوسان و گونجان، کە پەیوەندی ئاسۆیی زمان دەگرێتەوە، شیعری کرمانجی خواروو ناسنامەی دەقێتی وەردەگرێت، لەبەر ئەوەی لێرەدا بنیاتی دەقی شیعرەکان لە ڕێگەی یاسا فەرهەنگی و سیستەمی ڕێزمانی و وشەسازییەوە دروستبووە، هەروەها دەق پابەندە بە بنەما واتاییەکانی وەك بوونی جۆرییەتی دەق و بابەتی دەق و خستنەڕووی واتا و کۆتایی پێهێنانی واتا، لە فۆرمێکی هونەری و ئیستاتیکیدا.

پێوەرەکانی مەبەست و پەسەندێتی دوو پێوەری دەرەکی دەقن و لە جەمسەری دەق دووردەکەونەوە، دوور لە ناوەوەی دەق بنەما بۆ دەقێتی بەرهەم دێنن، مەبەست لە پێوەری مەبەستێتی ئەو بابەت و مەبەست و پەیامەیە، کە شاعیر لە ڕێگەی سیستەمێکی زمانی و فۆرمێکی دیارکراوەوە دەیەوێت دەری بڕێت، واتە ئەو ناوەرۆك و بابەتەی، کە دەقی شیعرێك لەخۆی دەگرێت بریتییە لە گوتار و پەیامی شاعیرێك، کە خۆی لە مەبەستی جۆراوجۆردا دەبنێتەوە، کە دەشێت شاعیر ئاگاییانە یان بێ ئاگاییانە لە دەقە شیعرییەکەیدا مەبەستێکی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی و سیاسی و ئاینی هەبێت، ئەم پێوەرە لە دەقی شیعری کرمانجی خوارووودا، لە بابەتی دەق و ناوەرۆکی دەقی شیعریدا خۆی بەرجەستە دەکات، بابەتی دەق یەکەی لەخۆ گرتنی مەبەستی شاعیرە، کە بریتییە لە پەیام و نیازی عەقڵی و دەروونی بەجۆرێك دوای ئەوەی شاعیر مەبەستێکی دیاریکراو لە چەند بیر و بیرۆکەیەك باردەکات و ئەمەش لە بابەتێك و فۆرمێك بەرجەستە دەکات لە ڕێگەی زمانەوە، بۆیە مەبەست حوکم بەسەر جۆر و شێوازی دەقدا دەکات، واتە (بابەت هۆیەکی سەرەکییە، کە جۆری شێواز دەخاتەڕوو، لێرەدا بابەت ئەو چوارچێوە و هونەرەیە، کە شاعیر و نووسەر بەکاری دێنن بۆ وێنا کردن و گوزارشتکردن لەو بیرۆکە و مەبەستانەی، کە لە دەروونیدا بوونیان هەیە) (شایب، 1966، ص54). ڕوانینە تیۆری و ڕەخنەییەکان بۆ دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووودا، بۆ دوو دیوەکەی دەقە، کە بریتییە لە ڕوخساری دەق و ناوەرۆکی دەق، بابەتی دەق پەیوەستە بە ناوەرۆکی دەقەوە، کە مەبەستی شاعیری لەخۆ گرتووە، بۆیە مەبەست وەك پێوەری دەقێتی (کاریگەری لەسەر بنیاتی دەق و شێوازەکەی هەیە، چونکە نووسەر بە شێوەیەکی دیار دەقەکەی بنیات دەنێ و ئەو شێوازە گونجاوە زمانییە هەڵدەبژێرێ، کە مەبەستەکەی بێنێتە دێ)(الصبیحی، ل94).

مەبەستی شاعیر هەروەك بابەتی دەق دیاری دەکات بەهەمان شێوە بڕیار لەسەر جۆرێتی شێواز دەدات و گۆڕان لە بنیاتی دەق دروست دەکات، ئەمەش بوونی پێوەری مەبەستە لە دەقی شیعری کرمانجی خوارووودا، لەبەر ئەوەی مەبەستی شاعیر وەك مەرج و پێوەرێك دەبێت ئەو تین و بنەمایەی هەبێت، کە خۆی لە بابەتی دەقەکەدا بتوێنێتەوە و کاریش لە شێواز و بنیاتی دەق بکات، کۆی پرۆسەی دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووودا، لێکەوتەی مەبەستە جۆربەجۆرەکانی شاعیری کوردە، بۆیە شاعیر لەم قوتابخانەیەدا بۆ ئەو بابەتەی، کە مەبەستەکەی تێدا بەیان دەکات زمان و شێواز و قالبی شیعر و وشە و زاراوە و هونەری تری پەیوەست بە تونێکڵی دەق هەڵدەبژێرێت و دواتر هەڵبژاردنی هەموو ئەمانە لەگەڵ بابەتەکە جۆری دەقی شیعری و ئاست و شێوازەکەی دیاری دەکەن.

بابەت و مەبەستی شاعیر لە دەقی شیعری کرمانجی خوارووودا، ناسنامە و فۆڕم بە دەق دەبەخشێت و زۆرجار بڕیار لەسەر جۆرییەتی ژانرەکەش ئەدات، هەروەها (هۆکار و بناغەی لێك جیاکردنەوەی جۆری دەقەکانە لە یەکتری وەك دەقی شیعر و پەخشان، ئەم مەبەستە شیعرییانەی، کە لە دڵ و دەروون و ویژدانی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێ سۆزێکی خەستی تێدا ئەبینرێ و لە چوارچێوەی باسەکانی "خۆشەویستی، ڕق، ترس و باوەڕ، چاکە و خراپە" دەسوڕێتەوە بە شێوەی جۆراوجۆر خۆی دەنوێنێ هەر لە ئەنجامی ئەم گۆڕانە بابەتی شیعری تر هاتەکایەوە) (رسول،ل27 ـ 28).لە شیعری کوردیدا مەبەستێکی تایبەتی و دیاری کراوی وەك دڵداری، کە پەیوەستە بە سایکۆلۆجیای کەسێتی شاعیرەوە، لە قالبێکی شیعری وەك غەزەل یان یان پارچە شیعرێکی لیریکی چەند کۆپلەیی خۆی بەیان دەکات، بۆنموونە ئەگەر سەیری غەزەلێکی وەك ئەمەی خوارەوە بکەین، کە مستەفا بەگی کوردی دەڵێت:

چێشتم ئەمڕۆ ژەهری مار و ڕووحی شیرینم نەهات

زەخمی کۆنەم هاتە ژان و مەرهەمی برینم نەهات

تا دەگاتە

گۆی چەوگانی میحنەت دایە بەر خۆی ڕایفڕاند

ئە لعەجەب بۆ شەهسواری خانەیی ژینم نەهات

کەوتمە ناو نەزع و غەم خستمیە حاڵی غەر غەرە

(کوردی)بێ کەس خۆم لە هیچ لایێ سەدای شینم نەهات (کوردی، دیوان، ب1، ل115)

ئەم دەقە بابەتێکی دڵداری و ئەوینی لەخۆی گرتووە و شاعیر پەیام و مەبەستێکی دەروونی هەیە، دەیەوێت گوزارشت لە حاڵەتێکی سایکۆلۆژی تایبەت بەخۆی بکات، سروشتی ئەم مەبەستەش زمانی دەرپڕینی تایبەت بەخۆی هەیە و قالب و هونەرەکانی دەرپڕین و ڕیتم و وشە و زاراوەکانی گرێدراون بە سۆز و هەستی ئیستاتیکاییەوە، بەمەش بنیاتی دەق دەکەوێتە ژێر باری مەبەستی شاعیر، بەڵام بۆ ڕووداو و بابەتی زۆرتر و فراونتر هەروەها بۆ فرە مەبەستی و نیازی جۆراوجۆر، شاعیر فۆرم و قالبی تری ئەدەبی و شیعری وەك قەسیدەیەك یان داستان بەکاردێنێت بۆ گوزارشتکردن لەو مەبەستە جۆربەجۆرانەی، کە لەلای گەڵاڵە بووە، بۆ نموونە ئەحمەدی خانی بۆ مەبەست و نیازی سیاسی و ئاینی و کۆمەڵایەتی و دەروونی فۆرمی داستان بەکاردێنێت لە داستانی "مەم و زین"دا، خانی چەندین گوتار و مەبەستی لەپاڵ ئەم داستانەدا دەرپڕیوە، بۆیە دەبینین شاعیر لە کرمانجی خوارووەدا بۆ مەبەستی جۆراوجۆر و فیکری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئاینی و بابەتی تر پەنا بۆ فۆڕمی قەسیدە دەبات بەوەی مەیدانی ئەم فۆرمە فراوانە ڕووبەرێکی زۆرتر بۆ شاعیر دەستەبەردەکات تا مەبەستی خۆی تێدا بەیان بکات، بۆ نموونە لەم قەسیدەیەدا کە نالی دەڵێت:

ئـەی ساکینی ڕەیاضی مـەدینەی مونەووەرە

لـوطفێ بکە، بفەرمـو: مـەدینەی منەو، وەرە

عەرشی بەرین کـە دائیرەیە، ڕەوضە مەرکەزە

فـەرشی زەمـین بە عەرصەیی طەیبە موجەوهەرە

تا دەگاتە ....

ڕۆژی جەزا ڕەجا بکە بۆ "نالی"ی دەربەدەر

چۆن لەم جیهانە گوناهی گەلێ زۆر و ئەکثەرە (نالی، دیوان، ل415)

لەم فۆڕمەدا لەبەر ئەوەی لە ڕووی چەندییەوە گۆڕان بەسەر ژمارەی دێرەکاندا هاتووە، بۆیە لەدەقەکەدا شاعیر چەندین نیاز و مەبەستی خۆی دەردەبڕێت و دەقەکە سۆزێکی قووڵی ئاینی تێدایە هەموو بابەتەکانی وەك "وەسف و ستایش و شانازی و ئامۆژگاری و ئاینی ...تاد" لەخۆی دەگرێت و دەقێکە زانیارییەکی زۆری تێدا بەرجەستە کراوە. بۆیە شاعیر وا دەبینێت کە زۆری سۆز و فراوانی واتاو مەبەستەکانی لە غەزەلێکدا دانانیشێت و پەنا بۆ فۆڕمی قەسیدە دەبات.

یان زۆرجا دەبینین کاتێك شاعیرێك پەیامێکی زانستی هەیە و دەیەوێت زانستێك بگوازێتەوە، کە مەبەستی سەرەکی فێرکردنە، ئەمە دەچێتە چوارچێوەی شیعری فێرکردن بەهۆی ئەم مەبەستە گۆڕان بەسەر دەق و ڕەگەزەکانی ناو دەقە شیعرییەکەدا دێت، شاعیر لەم جۆرەدا بۆ گوزارشتکردن لەم مەبەستە زانستییە، لە ڕەگەز و بنەمای سۆز دووردەکەوێتەوە. بۆنموونە ئەحمەدییەکەی شێخ مارف و شیعرەکانی پیرەمێرد وگۆران و شاعیرانی تر کە بۆ مەبەستی زانستی فێرکاری نوسراون.

پەسەندێتی وەك پێوەرێكی تری دەق، لە دەقی شیعری كرمانجی خواروودا تێبینی دەكرێت، چونكە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە ئەو خاسیەتەی تێدایە، كە كار لە هەڵوێستی وەرگر و خوێنەر بكات، واتا ئەو دەق و بەرهەمەی كەوا لە لایەن شاعیرێكەوە خراوەتەڕوو، جێگای قبووڵ و ددان پێدانان و تێڕامانی وەرگرە، وەك وروژێنەرێك دەبێتە هۆی وروژاندنی خوێنەرو وەرگر، ئەمەش بوونی پێوەری پەسەندێتییە، ڕێژەی كاریگەر بوون و ئاوێتە بونی وەرگریش لە دەقەكەدا لەسەر دوو بنەمای سود و چێژی دەق چڕدەبێتەوە، پەسەندێتی واتە ئاویتەبوونی وەرگر لەگەڵ دەقی شیعری بەهۆی یەكێك لەم دوو بنەمایە یان هەردووبنەما، بێ گومان دەقی شیعری كوردی لەم قوتابخانەیەدا دنیا بینینی شاعیری لە خۆ گرتووە و هەرچەندە ئەگەر دەقەكە دەقێكی خودی و لیریكیش بێت، ئەوا هەر بارگاوییە بە مەعریفە و ڕۆشنبیری شاعیرەوە و تابلۆی بەخشینی زانیاری جۆراوجۆرە، لەم ئاراستەیەدا دەقی شیعری كرمانجی خواروو سوودی كلتوری و فەرهەنگی و بەخشینی زانیاری هەیە بەپێی بارگاوی بوونی دەق بە بیركردنەوە و خەیاڵ و زانیاری و ژینگەی شاعیر، دۆخێكی ئەدەبی و دنیابینی و ڕۆشنبیرییەك بە وەرگر دەبەخشێت ئەم سود بەخشینە بنەمایەكە بۆ پەسەندێتی دەق. دواتر دەقی شیعری لە كرمانجی خوارووداا، بەهۆی بوونی ئیستاتیكای دەق و بنیاتی هونەری و ڕەهەندەكانی تری پەیوەست بە شیعر و هەستی ئیستاتیكی وەرگر، چێژ بە خوێنەر دەبەخشێت، ئەمەش دەبێتە بنەمایەكی تر بۆ وەرگر تا قبوڵی دەق بكات، لەسەر بنەمای پێوەری پەسەندێتی دەقی شیعری كرمانجی خواروو ناسنامەی دەقێتی وەردەگرێت، هەرچەندە ئەمە پەیوەستە بە جەمسەری وەرگری دەقەوە لەسەر بنەمای سود و چێژ ئیستیجابەی بۆ دەقێتی دەق دەبێت.

ئەگەر سەیری دەقی شیعری كرمانجی خواروو بكەین لە ژێر خویندنەوەی هەر یەكە لە پێوەرەكانی "ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان"دا، ئەو مەرج و پێوەرانەی دەق لە شیعری ئەم قوتابخانەیەدا بە ئاشكرا دەبینرێن، بۆنموونە پێوەری ڕاگەیاندن، كە پەیوەستە بە ڕێژەی ئەو زانیاریانەی دەقێكی دیاریكراو بە وەرگری دەدات، لەگەڵ چۆنییەتی بەرجەستەبوونی زانیاری لە دەقی شیعریدا، دەقی شیعری لە كرمانجی خوارووداا، هەڵگری ڕێژەیەكی زۆرە لە زانیاری و پەیامی جیاجیای شاعیری لە خۆ گرتووە، لەو سەردەمەدا شاعیر خاوەن گوتار و ئاستێكی بەرزی زانستی و ڕۆشنبیری بووە، واتە (شاعیرانی ئەم ڕۆژگارە لەبەر ئەوەی خوێندەواری باشیان هەبووە لە زانستەكانی ئەو سەردەمە و زۆر چاك لە شیعری كلاسیكی ئیسلامەوی "عەرەبی، فارسی، توركی، عوسمانی" گەیشتوون، هەر لەسەر ڕێگە و شوێن تاقیكردنەوەكانی ئەو دەسگایە شیعری كوردی نوێیان دامەزراند) (خەزنەدار، ب3،2010، ل54). بەهۆی ئەوەی شیعر لەم قوتابخانەیەدا پێش پەخشان كەوتووە، بۆیە دەقی شیعری، ئەركی دەبڕینی مەعریفە و مەبەستی جۆراوجۆری شاعیری بینیوە، گوزارشت لە بارودۆخی دەروونی و كۆمەڵایەتی شاعیر و ژینگە و ڕووداوەكانی سەردەمی شاعیر دەكات و هەروەها ئەركی جۆراوجۆری دەروونی و كۆمەڵایەتی و ئاینی و سیاسی بینیوە لەو سەردەمەدا، هەر ئەمەشە، كەوا پێوەری "هەڵویست" جەختی لەسەر دەكاتەوە.

بابەتی وەرگرتن و كارتێكردن و توانەوەی دەقەكانی تر لە دەقی شیعری كرمانجی خوارووداا، كە خۆی لە دەقئاوێزاندا دەبینێتەوە، ئەمە زۆر بە زەقی هەستی پێ دەكرێت لە شیعری كوردی و لە ئەدەبیاتی شیعری كرمانجی خوارووداا، بەهۆكاری ئەوەی، كە كوردستان مەحكوم بووە بە دابەشكردن و هەژموونی دەستەڵاتی وڵاتانی دراوسێ بەسەرییەوە، وای كردووە زمان و كلتوور و ئەدەبیاتی ئەم وڵاتانە بێتە ناوەوە و كار لە شاعیرەكان بكات، ئەمە لەلایەك، وەرگرتنی ئاینی ئیسلامیش لە لایەكی تر، كە وای كردووە خوێندن بكەوێتە حوجرەی مزگەوتەكان و زانستە شەرعی و بابەتەكان بەزمانی عەرەبی بخوێنن، بەمەش شاعیری كورد شارەزایەكی زۆری لە زمان و ئەدەبیاتی عەرەبی دەست خستووە، واتە(خوێندەواری كورد تاكو سەرەتاكانی سەدەی بیستەم ڕۆشنبیرییەكەیان عەرەبی ئیسلامی بووە و كتێبەكانی زانستی ئەو سەردەمە بەزمانی عەرەبی بوون،... ئەدەبیاتی فارسی بە پلەی یەكەم كاریگەری بەسەر ئەدەبیاتی كوردیدا هەبووە و بە پلەی دووەم زمان و ئەدەبی عەرەبی دێت، شاعیرانی ئەو سەردەمە هەموویان مەلا بوون و عەرەبییەكی چاكیان زانیوە، توانیویانە بەو ڕۆشنبیرییە عەرببیە ئەدەبی كوردی پێ موتوربە بكەن، زاراوە هەمەجۆرەكانی زمان و ئەدەبی عەرەبی لە ئەدەبیاتی كوردی بەكاربهێنن)(شوان، 2014، ل185 ـ 186). ئەمەش ڕاستەخۆ و ناڕاستەوخۆ كاری لە كۆگای عەقڵی شیعری شاعیری كورد كردووە، وای

کردووە مادە و توخمی شیعری و قالبی شیعر و مەبەست و دەلالەت و وێنەی شیعری ئاوێتەی دەقی شیعرەکانیان بێت، واتە دەقی دەرەکی و ڕهەندەکانی لە دەقی شاعیرەکاندا بتوێتەوە. ئەم توانەوەی دەق لە ناو دەقە، کە خۆی لە دەقئاوێزاندا دەبینێتەوە، وەنەبێت سیفەتێکی نەرێنی بێت بۆ دەق، بەڵکو حاڵەتێکی پۆزەتیڤە بۆ دەق و لەگەڵ سروشتی دەق دەگونجێت و پێوەرێکیشە بۆ دەقێتی.

بەڵام کە لە سنووری دەقئاوێزان و کاریگەری ئەدەبی دەرچوو بەهۆی لاساییکردنەوەیەکی ڕووتی بابەت و بیرو وێنەی هونەری و زاڵکردنی ئەزموونی شاعیرێکی تر بەسەر ئەزموونی شیعر نووسینی خۆیدا، بەمە دەقی بەرهەمهاتوو لەژێر ئەم بارەدا هەر لە بناغەڕا بەها و ناسنامە دەقێتی بەو ئاراستەیە دەخاتەڕوو، چونکە لەبری ئەوەی دەقی کۆن لە ئەزموون و دەقی خۆیدا بتوێنێتەوە، ئەوا دەقی خۆی لە دەقێکی کۆندا دەتوێنێتەوە. بەشێوەیەکی گشتی ئەگەر سەیری دەقی شیعری کوردی بکەین بەپێی ئەم بنەمایە، ئەوا لە زۆر قۆناغ و لای زۆر شاعیر ئەم دۆخەمان بۆ دەردەکەوێت، کە بریتییە لە توانەوەی دەق و ئەزموونی شاعیری کورد لە فۆرم و بیر و وێنەی هونەری دەقێکی بیانی یان ئەزموونێکی شاعیری بیانی، ئەم لادان لە دەقئاوێزانەش پەیوەستە بە کۆمەڵێك هۆکارەوە، وەك زاڵبوونی کلتور و ئەزموونی ئەدەبی بیانی بە ڕێژەیەکی فراوان بەسەر ئەدەبی کوردییەوە، بۆیە دەقی شیعری کوردی لە زۆر حاڵەتدا و لای زۆر شاعیری کورد سنوری دەقئاویزان دەبەزێنێت و ناسنامەی دەقێکی سەربەخۆی پەیوەست بە بارودۆخی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی شاعیر وەرناگرێت.

تیۆری ئەدەبی لەو بارودۆخەی دەق قووڵدەبێتەوە، ڕێژەی پەیوەست بوونی دەق بە ژینگە و سەردەم و ئەزموونی شاعیر لە چ ئاستێکدایە، لەم ڕوانگەیەوە ناسنامەی دەق بە بەرهەمێکی شیعری دەبەخشێت، یانیش بە پێچەوانەوە بەهۆی توانەوەی کەسێتی شاعیر لە وێنە و بیرو ئەزموونی شاعیرێکی تر، ونبوون و بێ شێوازی بەرهەم دروست دەبێت و بەمەش ئەم بەرهەمە لە پێوەری دەقێتی دوور دەکەوێتەوە.

ئەمانە پێوەری گشتین بۆ ئەوەی بەرهەمێك ناسنامەی دەقبوون وەربگرێت، کە لە لایەن زۆر زانا و ڕەخنەگر و تیۆرستانی بواری ئەدەب جەختی لەسەر کراوەتەوە، هەروەها سەرەڕای ئەوانە زۆر مەرج و پێوەری تریش بۆ چەمکی دەق و دەقبوون، لە لایەن ڕەخنەگران و تیۆریستانی ئەدەبییەوە پێشکەش کراوە، هەموو ئەوانە چەند خاسییەت و پێوەرێکی گشتین بۆ فۆرم و وجودی (دەقێتی)، چونکە ناکرێت هەموو ئەم پێوەرانە بەسەر یەك جۆرە دەقدا فەرز بکرێن، هەموو جۆرە دەقێك ملکەچ ناکات بۆ هەموو پێوەر و ڕەگەز و مەرجێکی دیاری کراوەوە بۆ ئەوەی بەهای دەقێتی خۆی بسەلمێنێت. بەپێی ئەم پێوەرانەی سەرەوە، کە لە بنەما گشتییەکانی دەق دەڕوانێت شیعری کرمانجی خواروو مولزەمە بە پێوەرەکان و ناسنامەی دەقبوون وەردەگرێت. تیۆری ئەدەبی ئەمە لە قووڵبوونەوە لە دەقەکانی شیعری کرمانجی خوارووداً بەدەست دێنێت، واتە لە هەناوی لەبەرهەمی داهێنراودا نەك دەستووری تیۆری، چونکە خۆی شاعیرانی کرمانجی خواروو لەسەر ئەم پێوەرە گشتیانەی دەق شیعریان نەنووسیوە، واتە وەکو نەخشەیەکی ئەندازەی ئەم پێوەرانەی لە لا نەبووە تا بینای دەقی شیعری خۆی لەسەر بکات بەڵکو ئەم پێوەرانە لە حزووری دەقەکانەوە وەرگیراون.

شیعری کرمانجی خواروو لە ژێر ڕۆشنایی پێوەرە تایبەتییەکانی دەقێتی

تێڕوانینی تیۆری ئەدەبی بۆ جۆرێکی دیاریکراوی دەق، وەکو دەقی شیعری تێڕوانینێکی دیاریکراو و تایبەتە، لەسنوری تایبەتمەندییە هونەرییەکانی دەقی ئەدەبی و خاسییەتەکانی دەقی شیعری دەوەستێت، تێبینییە تیۆری و پێوەرە تایبەتییەکانی لەو چوارچێوە دیاریکراوەدا پێشکەش دەکات. تیۆری ئەدەبی لێرەدا بەدوو ئاراستە تێڕوانینی خۆی دەخاتەڕوو، تێڕوانینی یەکەم لەسەر خودی دەقی شیعرییە، واتە جۆر و فۆرمێکی دیارکراوی ناو ئەدەب، بەوەی کە دەقی شیعری بە شێوەیەکی گشتی لە هەموو حاڵەتێکدا مەرج و پێوەری شیعرییانەی خۆی هەیە، ئەم مەرج و پێوەرانەش ناسنامەی شیعربوون بە دەقێك دەبەخشن. بۆ نموونە دەقی شیعری بە خاسییەتە گشتییەکانی، لە دەقێکی تری وەك پەخشان جیادەکرێتەوە، کە خۆی لە هونەرە شیعرییەکانی وەك (زمانی شیعری یان شیعرییەت، قالب، کێش و سەروا، وێنەی شیعری، لادان، ئیستاتیکا،

هونەرەکانی تری بنیادی شیعری....تاد) دەبینێتەوە. تێڕوانینی دووەمیش تایبەتە بە خاسیەت و پێوەرەکانی تایبەت بە شیعری قوتابخانەی کرمانجی خواروو، کە بەپێی شوێن و سەردەم و بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی گۆڕانی بەسەر داهاتووە، لێرەدا جۆرێتی و چۆنێتی و چەندێتی دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە دەخاتەڕوو، هەروەها قوتابخانەی کرمانجی خواروو چ جۆرە جیاکاری و تایبەتمەندی و خاسیەتێکی بەدەقی شیعری بەخشیوە؟ چ ناسنامەیەك بۆ دەق پێشکەش دەکات؟

سەبارەت بە دەقی شیعری، ئەوا دەتوانین بڵێین، کە پێناسە و ناسنامە و پێوەرو خاسیەتی تایبەت بەخۆی هەیە، دەقی شیعری هەموو ئەم پێوەر و مەرج و خاسیەتانە بەسەر بەرهەمێکدا فەرز دەکات، بۆ ئەوەی وەکو دەقێکی شیعری قبوڵی بکات و بیخاتە ناو بازنەی شیعر بوونەوە. جا ئەو پێوەر و خاسیەتانە بەشێوەیەکی گشتی لەدوو ڕەهەندی سەرەکییدا خۆی دەبینێتەوە، کە بریتین لە ناوەرۆك و ڕوخساری شیعری. هەریەکە لە ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی، بەرهەمە ئەدەبییەکان بە میزانی ئەم دوو ڕەهەندە قەپان دەکەن و مۆری شیعربوونی لێ ئەدەن. ئەم دوو ڕەهەندەش سیفەتی جێگریان نییە و بەپێی سەردەم و ژینگە و بارودۆخەکان تازە بوونەوە و گۆڕانیان بەسەردا دێت.

دیارە ناوەرۆك و ڕوخساری دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووادا، بە درێژایی مێژووی ئەم قوتابخانەیە، گۆڕانی جۆراوجۆری بەسەردا هاتووە، ئەم گۆڕانانەش بۆ سەردەم و شوێن و باردۆخی سیاسی و ئاینی و کۆمەڵایەتی و تایبەتمەندی کەسایەتی شاعیر دەگەڕێتەوە. هەروەها هۆکارە دەرەکییەکانی وەك ئەدەبیاتی نەتەوە دراوسێیەکانیش کاری لەم گۆڕانکاریانەدا کردووە، واتە پەیوەستە بە بارودۆخی ژینگەیی کەسەکان و ناوچەکە و دەرووبەری لە هەموو ڕووێکەوە، هەروەکو عەزیز گەردی دەڵێت: ((گۆڕانی ژیان بەرهەمی نوێ دەخولقێنێ، هەر بەرهەمی نوێشە ڕوخسار بۆ خۆی ئەدۆزێتەوە))(گەردی، 1974، ل106). ڕوخسارو ناوەرۆك پەیوەندیەکی دانەبڕاویان بەسەر یەکترەوە هەیە، ناوەرۆك و جۆری بابەت پێویستی بە فۆڕمێکی دیاریکراوە بۆ خۆ بەیان کردن، بەمەش ڕوخساری دەق بەستراتەوە بەهەڵومەرج و ناوەرۆکی دەقەوە، لەبەر ئەوە ((جگە لە ناوەرۆك خۆیەوە هیچ لایەنێکی تر ماف و دەستەڵاتی ئەوەی نییە، کە داوای جۆرە شێوە و ڕوخسارێکی تایبەتی بکات))(گەردی، ل106). گۆڕانی ژیان بە شێوەیەکی گشتی و هۆکارە جیاجیاکان دەبێتە هۆی گۆڕانی بابەتەکانی ڕۆژ و ناوەرۆکی نوێ بۆ دەقی شیعری پێشکەش دەکەن، بەمەش گۆڕانی ڕوخساری دەقی شیعر دێتەکایەوە.

لە سەرەتای ئەم قوتابخانەیە، کە زیاتر بە قوناغی کلاسیکی کوردی دەناسێنرێت، لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ناسنامە و تایبەتمەندی خۆی وەردەگرێت. ئەم ڕوخساروو ناوەرۆکەش، لە سەرەتای سەدەی نوزدەهەمەوە دەست پێ دەکات تا دوای جەنگی یەکەمی جیهانی و نوێبوونەی شیعری کوردی لە لایەن (پیرەمێرد، شیخ نوری شیخ سالح، گۆران،.....تاد)، کە بە شیعری نوێی کوردی ناودەبرێت، دەقی شیعری لە هەموو قۆناغەکانی ئەم قوتابخانەیەدا، تایبەتمەندییە گشتییەکانی دەقی شیعریان هەیە، لە بوونی "کێش و سەروا، جوانکاری هونەری ، ئیستاتیکا، چێژ،.....تاد"، بە شێوەیەکی گشتی بنیاتی هونەری و پەیامداری. بەڵام لە جۆری کێش و سەروا و فۆڕم و زمانی شیعری و ێنەی شیعری و مەبەست و پەیامداریدا بە پێی قۆناغەکان جیاوازییان هەیە. بوونی ئەم جیاوازییانەشە، کە قۆناغی شیعری کلاسکی کوردی و شیعری نوێی کوردی دروست کردووە لە شیعری کرمانجی خوارووادا. بۆ نموونە ڕوخسارو ناوەرۆکی شیعری کلاسیکی جیاکاری خۆی هەیە، لێرەدا دەقی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە پەیام و مەبەستێکی دیاری کراو لەخۆی دەگرێت، کە خۆی لە بابەتێکی دەروونی یان کۆمەڵایەتی یان ئایینی یان سیاسی دەبینێتەوە، زیاتریش ناوەرۆکی دەق لەم قۆناغەدا لە بابەتێکی دەروونی وەك خوشەویستی چڕبووەتەوە، ((کاری شیعری ئەم سەردەمە دەپڕینی هەستی دڵدارییە، بیری فەلسەفی قووڵ و خەیاڵی ناسك ئاوازی ڕەوان شیعرەکە جوان دەکەن،... کەواتە بابەتی دڵداری و ئەویندارى بابەتی سەرەکی بوو))(سەعید، 2017، ل28). واتە لەم قۆناغەدا دەقی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە زیاتر هەستی تاکە کەسی و بابەتێکی ویژدانی بەیان کردووە، مەبەستی شاعیر نیشاندانی دۆخی دەروونی خۆیەتی بەهۆی خۆشەویستی یارەوە دووچاری بووە، بە شێوەیەك (شاعیران وا خۆیان نیشان ئەدەن لە یارەکەیان دوورن و هەرگیز دەستیان ناگاتە گەردەنیان. ئەم جۆرە

شیعرە گەلێ زۆرترن لەو جۆرە شیعرانەی گەشبینی دەپژێنن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو ڕاستییە بەرچاو دەکەوێ، کە بە شێوەیەکی جوان باس لە ناڕێکی کۆمەڵ دەکەن و بیر لە نیشتیمان دەکەنەوە و ڕق بەرامبەر دوژمن نیشان ئەدەن)(خەزنەدار، ب3، ل58). بەڵام ئەمە بە واتای ئەوە نییە، کە ناوەرۆکی دەقی شیعری کلاسیك بابەتەکانی تری لە خۆی بار نەکردووە، بەڵکو بە شێوەیەکی ڕێژەیی زۆربەی بابەتەکانی تری وەك (شانازی، ئاینی و سۆفیگەری، ستایش، وەسف، دلێری و قارەمانێتی، خۆشەویستی نیشتیمان....تاد) تێدا دەبینرێت، بەڵام خستنەڕووی هەموو ئەم بابەتانە لە شێوەیەکی تایبەت و لە بەرگێکی زۆر مەجازی و نزیك لە ئەفسانەدایە. بە واتایەکی تر (بەها هونەرییەکانی سەردەمی دەرەبەگی سەر دەفتەریان پاڵەوان پەرستی بوو، پاڵەوانی بابەتی هەڵبەست سێ کوچکەی یارو میر و پیر بوو)(گۆران، 1961، ل5). هەموو باس و ناوەرۆکەکان بە دەووری ئەم سێ تەوەرەیدا دەخولانەوە، هەروەکو گۆران دەڵێت لە دەرپڕینێکی میسالیدا خۆی بەرجەستە دەکرد. لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئەم خاسیەتانە لەدەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە بەدی دەکرێن.

ڕوخساری دەقی شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خوارووداَ، لەسەر بنەمای تایبەتمەندی ڕوخساری نەتەوە ئیسلامییەکانی وڵاتانی دراوسێدا دەوەستێت، بەشێوەیەکی تر (شاعیرانی ئەو ڕۆژگارە زۆر چاك لە شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی "عەرەبی، فارسی، تورکی عوسمانی" گەیشتوون، وا بوو هەر لەسەر ڕێگە و شوێن تاقیکردنەوەکانی ئەو دەسگایە شیعری کوردی نوێیان دامەزراند)(خەزنەدار، ب3، ل54). واتە خاسییەت و پێوەرەکانی ڕوخساری شیعری ئەم قوتابخانەیە لە دەقی شیعری دەرەکییەوە هاتوون. بەڵام دواتر جێگای خۆیان لە شیعری کوردیدا گرتووە، تا بوون بە بنەما و پێوەر لەم قوتابخانەیەدا بۆ نوسینی بەرهەمی شیعری تر، کە ئەمەش لەسەر دەستی شاعیرەکانەوە بووە. واتە (شاعیرە گەورەکانی وەك نالی و سالم و کوردی،... بە توانا و سەلیقەیەکی گەورەوە ڕەنگ و بۆ و بەرامێکی تایبەتیان بە بەرهەمە کلاسیکییەکانیان داوە، بلیمەتانە مامەڵەیان لەگەڵ وشە و زمان و وێنە شیعرییەکان کردووە)(حەمەکریم،1986، ل10). شاعیرەکانی سەر بەم قوتابخانەیە بنیاتی دەقیان لەسەر مەرج و پێوەرەکانی شیعری کلاسیکی ئیسلامی ڕۆژهەڵات دامەزراندووە، لەبەرگێکی کوردیدا، واتە دوای هاتن و وەرگرتنی تایبەتمەندییە دەرەکییەکانی ڕوخساری دەق، شاعیرەکان بە پێی پێویست تایبەتمەندی تری پەیوەست بەسروشتی زمان و کلتوری کوردییان خستووەتە سەر تاڕادەی گونجانی تایبەمەندییە دەرەکییەکان لەگەڵ سروشتی زمان بۆ نووسینی شیعری کوردی.

ئەگەر لە ڕەهەندەکانی ڕوخساری دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە وردبینەوە، دەبینین تایبەتمەندییەکانی ڕوخساری شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خوارووداَ، لەڕووی تۆپۆگرافیا و قاڵبی دەقەوە خۆی (لە" غەزەل، قەسیدە، چوارین، تاك، موستەزاد، ملمع، تەرکیب بەند، تەرجیع بەند ....تاد" دەبینێتەوە، هەروەها لە ڕووی وێنەی شیعری و بەکارهێنانی هونەرە جۆربەجۆرەکانی ڕەوانبیژی و کێشی عەرووزی عەرەبی و یەکێتی سەروادا پەیڕەوی شیعری ڕۆژهەڵاتیان کردووە، لە ڕووی زمانیشەوە شاعیرەکان زمانێکی کوردی تێکەڵ لە وشە و زاراوەی "عەرەبی و فارسی و تورکی"یان بە کاردەهێنا)(حوسێن، 2007، ل59). پاشان لە قۆناغی نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا، دوای جەنگی یەکەمی جیهانی گۆڕانێکی تا ڕادەی ڕیشەیی لە ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ڕوویدا، کە لە ڕەهەندێکی بنیاتی دەقەوە دەستی پێ کرد، تا هەموو بنیات و پێکهێنەکانی دەقی شیعری گرتەوە. بەهۆی ڕووداوەکانی جیهان و دروستبوونی شەپۆلی گۆڕانکاری لە ناوچەکەدا لەگەڵ کۆمەڵێك هۆکاری تری ناوەخۆیی و دەرەکی، ڕوخسارو ناوەرۆکی دەقی شیعری لەکرمانجی خوارووداَ، کەوتە ژێر باری گۆڕانکارییە جیاجیاکان، بەمەش ناوەرۆکی دەق لەم قۆناغەدا دەلالەتی کۆنی بەجێهێشت و گوزارشتی لە زۆر لایەنی تری ژیانی مرۆڤ کرد. مەبەست و پەیامی نوێ هاتنە ناو دەقی شیعری ئەم سەردەمە.

لە ڕووی ڕوخساری شیعریشەوە بە شێوەیەکی گشتی بەرەو خۆماڵی بوون هەنگاوی هەڵهانی، ئەم هەنگاوەش کێش و سەروا و قاڵب و زمان و وێنەی شیعریشی گرتەوە. ئەمەش بەهۆی توانا و شارەزایی و دەست پێشخەری چەند شاعیرێکی وەکو " پیرەمێرد و شێخ نوری و گۆران"ڕوویدا، بەجۆرێك (شێوازی شیعری شیخ نوری شیخ صالح لە سییەکان بەدواوە ڕسکاو

دەركەوتنی بەخۆوە بینی، پاشان گۆران بە یارا و هۆشمەندییە شۆڕشگێڕانەكەیەوە شێوەی كۆنی تێكشكاند و بە بیر و مەعریفەكەیەوە، كە ئاگای لە گۆڕانكارییەكانی شیعر و بارو ڕەوشی ئەو سەروبەندەی دنیا بوو، سەرلەنوێ دوور لە قاڵبە نەگۆڕەكانی كێشی عەرووز بونیادێكی هاوچەرخانەی بۆ سازاندووە)(نادر، ل108).

بەپێی تیۆرەكەی "كارڵ ماركس" لەگەڵ هەر گۆڕانكاریەك لە ژێرخانی كۆمەڵدا، ئەوا سەرخانی كۆمەڵیش گۆڕانكاری بەخۆیەوە دەبینێت، كاتێك نوێبوونەوە و گۆڕانكاری لە بارودۆخی سیاسی و كۆمەڵایەتی ڕوودەدات، ئەوا ئەم نوێبوونەوە و گۆڕانە بەسەر ئەدەب و هونەریشدا دێت، بەم هۆیەشەوە دەقی شیعری خاسییەت و تایبەتمەندی نوێ وەردەگرێت، بنیادی دەقی شیعری گۆڕانی بەسەردا دێت، ڕەگەزە ئەدەبییەكانی وەك "بیر، خەیاڵ، سۆز، فۆرم" بە ڕێژەی گۆڕا و بەشێوازێكی تر دەق بینا دەكەن و بە ڕێژە و و ئاستی جیاواز لە دەقێكدا خۆیان بەرجەستە دەكەن، بەمەش تیۆری ئەدەبی بە تێڕوانینی خۆی بۆ خاسییەتە نوێیەكانی دەق، پێوەری نوێ بۆ دەقی شیعری ئەو سەردەمە دێنێتە بەرهەم. بۆیە ئەم گۆڕانكارییانە لەدەقی شیعری كرمانجی خواروودا، لەم قۆناغەدا بووە هۆی پێشكەش كردنی پێوەری نوێ بۆ دەقی شیعری نوێی كوردی.

ئەنجامەكان

1. دەقی شیعری كوردی لەم قوتابخانەیەدا، ئەو بنیاتە قوڵەی هەیە، كە لە پێوەری گشتییەكانی دەق ئاماژەی پێكراوە، كە خۆی لەچەندین تەوەری وەك: (زمان، پەیامداری، بابەت و مەبەستی شاعیر، بەیەكەوە نوسان و گونجان، ڕاگەیاندن، هەڵوێست، دەقئاوێزان، پەسەندێتی...تاد)، دەبینێتەوە، ئەم بنیاتە لە شیعری كرمانجی خواروودا، بە پێی سروشتی ژینگەی ژیانی كۆمەڵایەتی و ئایینی و ڕۆشنبیری و كلتوری جیاكاری و تایبەتمەندی وەردەگرێت و بڕیار لەسەر جۆرییەتی ژانرەكەش ئەدات.

2. دەقی شیعری كوردی لەم قوتابخانەیەدا، سەرەڕای كاریگەری ئەدەبیاتی ناوچەیی بەسەریەوە، خاوەنی بنیاتێكی تایبەت ب خۆیەتی، ئەو تایبەتمەندییەش لە زمانی دەرپرینەوە دەست پێ دەكات، چونكە زمانی كوری خاوەنی دانەی فەرهەنگی و یاسا ڕێزمانییەكانی تایبەت بە خۆیەتی، شاعیری كورد پەیام و هەست و سۆز و دنیابین و دەلالەت و هەستی جوانناسییانەی خۆی بە زمانی كوردی بەرجەستەكرووە. ئەم زمانەش سروشتێكی نەتەوەیی هەیە و ئەم سوشتەش سروشتێكی ناوچەیی بە دەقی كوردی بەخشێوە.

3. دەقی شیعری لە هەموو قۆناغەكانی ئەم قوتابخانەیەدا، پێوەری تایبەتی و خاسییەتی دەقی شیعری خۆی هەیە، لە بوونی ڕەهەندەكانی "زمان، كێش و سەروا، جوانكاری هونەری ، وێنەی شیعری ئیستاتیكا، چێژ،....تاد"، بوون و جۆری ئەم ڕەهەندانە بە پێی قۆناغەكان جیاوازییان تێدا بەدی دەكرێت، هەر بوونی ئەم جیاوازییانەشە، كە قۆناغی شیعری كلاسكی كوردی و شیعری نوێی كوردی دروست كردووە لە شیعری كرمانجی خواروودا.

4. ڕوخساری دەقی شیعری كلاسیكی لە كرمانجی خواروودا، لەسەر بنەمای تایبەتمەندی ڕوخساری نەتەوە ئیسلامییەكانی وڵاتانی دراوسێدا دەوەستێت، واتە خاسییەت و پێوەرەكانی ڕوخساری شیعری ئەم قوتابخانەیە لە دەقی شیعری دەرەكییەوە هاتوون. بەڵام دواتر جێگای خۆیان لە شیعری كوردیدا گرتووە، تا بوون بە بنەما و پێوەر لەم قوتابخانەیەدا بۆ نوسینی بەرهەمی شیعری تر. پاشان لە قۆناغی نوێكردنەوەی شیعری كوردیدا، دوای جەنگی یەكەمی جیهانی گۆڕانێكی تا ڕادەی ڕیشەیی لە ڕوخسار و ناوەرۆكی دەقی شیعری ڕوویدا، كە لە ڕەهەندێكی بنیاتی دەقەوە دەستی پێ كرد، تا هەموو بنیات و پێكهێنەكانی دەقی شیعری گرتەوە.

5. بنیاتی پەیامداری دەقی شیعری لە كرمانجی خواروودا بە پێی قۆناغە كان دەگۆڕێت، لە قۆناغی شیعری كلاسیكدا، لە ڕووی ناوەرۆكەوە زیاتر هەستی تاكە كەسی و بابەتێكی ویژدانی بەیان كردووە، مەبەستی شاعیر نیشاندانی دۆخی دەروونی خۆیەتی بەهۆی خۆشەویستی یارەوە دووچاری بووە، لەپاڵ ئەم ناوەرۆكەشدا، بابەتەكانی تری وەك (شانازی، ئاینی و سۆفیگەری،

ستایش، وەسف، دلێری و قارەمانێتی، خۆشەویستی نیشتیمان....تاد) تێدا دەبینرێت، بەڵام لە شیعری نوێدا، پەیامداری دەق بابەت و مەبەستی تری سیاسی و ئینسانی و کۆمەڵایەتی و مرۆڤخوازی لە خۆ دەگرێت.

سەرچاوەکان

یەکەم ـ بە زمانی کوردی

1. Salkie, Rafael Text and Discourse Analysis, ــ و/ د. شێرکۆ حەمە ئەمین قادر، لە کتێبی شیکارکردنێکی گوتاری چیرۆکە هەواڵ، چ/ ؟ ، چاپخانەی ڕەنج، سلیمانی، 2009.
2. پ.ی.د. عبدالواحید مشیر، پراکماتیکی دەق و گوتار، چ/ یەکەم، چاپخانەی ئاوێر، هەولێر، 2014.
3. پ.ی.د. هیمداد حوسێن ، ڕێبازە ئەدەبییەکان، چ/ یەکەم، دەزگای توێژینەوەی موکریانی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، 2007.
4. حەمە کەریم عارف، پەیڤستانی من، چ/ ؟ بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی، 2009.
5. حەمە نوری عومەر کاکی، شێواز لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، چ/ یەکەم، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، 2008.
6. حەمەسەعید حەمەکریم، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەغداد، 1986.
7. د.خانزاد عەلی قادر، زمانی شیعری حاجی قادری کۆیی ومەحویی وشێخ ڕەزای تاڵەبانی، چ/یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم،هەولێر، 2012.
8. د. شکوریە رسول، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، چ/ ؟، چاپخانەی خوێندنی باڵا، زانکۆی سەلاحەددین، 1989.
9. د. شێرکۆ حەمە ئەمین قادر، لە کتێبی شیکارکردنێکی گوتاری چیرۆکە هەواڵ، چ/ ؟ ، چاپخانەی ڕەنج، سلیمانی، 2009.
10. د. عبالقادر حمە امین محمد، بنیاتی کارنامەیی لە دەقی نوێی کوردیدا، چ / یەکەم، چاپخانەی تیشك، سلیمانی، 2008.
11. د. مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، ب/ سێیەم، چ/ دووەم، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، 2010.
12. د. محمد الأخضرالصبیحي، دەروازەیەك بۆ دەقناسی و بوارەکانی پراکتیزەکردنی، و/ د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، چ/ یەکەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، 2016.
13. د. ناز ئەحمەد سەعید، دەنگی مستەفا بەگی کوردی لەشیعری کلاسیکی کوردیدا، چ/یەکەم، خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، سلیمانی، 2017.
14. د. هەڵمەت بایز، دەقاوێزان لە ڕۆمانی (دواهەمین هەناری دونیا)ی بەختیار عەلیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، 2013.
15. د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، بەراوردی ئەدەبی/ چ/ یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، 2014.
16. دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوە: سەردار میران و کەریم مستەفا شارەزا، چاپخانەی ڕۆشنبیری لاوانی کوردستان، بەغدا، 1986.
17. دیوانی سالم، چ/ دووەم، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، 1972.
18. دیوانی کوردی، لێکۆڵینەوەی محەمەد مستەفا"حەمەبۆر" چ/ یەکەم، بەرگی1 ، دەزگاری چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، 2010.
19. دیوانی مەحوی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و محمدی مەلای کەریم، چ/دووەم، چاپخانەی حیسام، بەغداد، 1984.
20. دیوانی نالی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، پێداچوونەوەی محمدی مەلای کەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، 1976.
21. عەبدوللا خدر مەولوود، دیوانی حەمدی، چ/ یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، 2008.
22. عەزیز گەردی، ئەدەب و ڕەخنە، چ/ یەکەم،چاپخانەی الحوادیپ، بەغداد، 1974، ل106.
23. قەیس کاکل تۆفیق، پەیوەندییەکانی نێو دەق، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، 2002.
24. کەریم دەشتی، ئەدەب و فەلسەفە، چ/ دووەم، چاپخانە ؟ هەولێر، 2103.
25. یاسین قادر بەرزنجی، هونەری دراما ڕامانێك لە درامای کوردی، چ/ ؟ چاپخانەی کەمال، سلیمانی، 2009.
26. ئەدیب نادر، گەڕانەوە بۆ ماڵی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، 2014.

27. ....، سێ وێستگەی ئەدەبی، و/ئا/ ئاری عوسمان خەیات، چاپی یەکەم، چاپخانە؟، سلیمانی، 2011.

گۆڤارکان

28. پ.ی.د. عبدالقادر حمه أمين، بنەماکانی هەڵوەشاندنەوە، گ/ زانکۆی سلێمانی، ژ/ 40، بەشی B،2013.
29. گۆران، (کۆن و تازەیی لە هەڵبەستا)، گ/ هیوا، ژمارە 31، ساڵی (4)ی کانوونی دووەمی 1961.
30. م. ی. ڕزگار عمر فەتاح، چێژی دەق لە شیعرەکانی قوبادی جەلیلزادەدا، گ/ زانکۆی ڕاپەڕین، ژ/ 4، 2015.
31. هاشم سەراج، خۆشی دەق، گ/ ڕامان، ژ/195، 2013.

دووەم ـ بە زمانی عەرەبی

32. أحمد شايب، الاسلوب، ط/ السادسة، المطبعة ؟ ، القاهرة، 1966.
33. بشير ابرير، السيميائية وتبليغ النص الادبي، مجل/ منهل، عد/534، 1995.
34. د. احمد عفيفي، نحو النص اتجاه جديدة في الدرس النحوي، ط/ الاولى، الناشر مكتبة الزهراء الشرق، القاهرة، 2001.
35. د. منذر عياشى، الاسلوبية و تحليل الخطاب، ط/ الاولى، مركز الانماء الحضارى، سوريا، 2002.
36. روبرت دى بوقراند، النص والخطاب، الاجراء، ت/ د. تمام حسان، ط/ الاولى، الناشر عالم الكتب، القاهرة، 1998.
37. زتسيسلاف واور زنياك، مدخل الى علم النص مشكلا بناء النص، ت/ أ. د. سعيد حسن بحيرى، ط/ الاولى، مؤسسة المختار للنشر والتوزيع، القاهرة، 2003.
38. سعيد حسن بحيرى، علم اللغة النص المفاهيم والتجاهات، ط/ الاولى، دار نوبار للطباعة، القاهرة،1997.
39. سعيد مصلوح، نحو أجرومية للنص الشعري دراسة في قصيدة جاهلية، مجل/ فصول، مج/ العاشر، عد/ الاول والثاني، يوليو/ اغسطس، 1991.
40. سعيد يقطين، انفتاح النص الروائي، ط/ الاول، المكز الثقافي العربي، الدار البيضاء، بيروت، 1989.
41. عدنان بن ذريل، النص والأسلوبية بين النظرية والتطبيق، ط/؟، منشورات اتحاد الكتاب العرب، اسكندرية، 2000.
42. قحطان بيرقدار، الأسلوب الأدبي والأسلوب العلمي.www.alukah.net/literature_language/0/6373/
43. ميخاييل باختن، مسألة النص، ت/ محمد على مقلد، مجل/ الفكر العربي المعاصر، بيروت، عد/ 36، 1985.
44. نصر حامد ابو زيد، اشكاليات القراة وأليات التأويل، ط/ الخامسة، المركز الثقافي العربي، ؟ ، 1999.
45. نيلس أريك انكفيست، الاسلوبية اللسانية، ت/ احمد مؤمن، ط/؟ ، مطبوعات منتوري، قسنطينة، 2001.

References

Abrir, Bashir, (1995). Semiotics and Literary Text Reporting, Menhal Journal, No. 534

Abu Zaid, Nasr Hamed, (1999). Problems of Reading and Means of Interpretation, Fifth / V, The Arab Cultural Center

Afifi,Ahmed (2001).Towards a New Text in the Grammar Lesson, first edition, Publisher Al-Zahraa Al-Sharq Library, Cairo

Alsabihi, Mohemmed Alakhzar, (2016). An introduction to the science of text and its practice areas, translated by Ibrahim Ahmad Shwan, first edition, cultural press, Erbil

Amin, Abdulqadir Hama, (2013). The Principles of Deconstruction, Journal of Sulaymaniya University, N.40, Part B

Ayashi, Munther, (2002). Stylistic and Speech Analysis, first edition, Center for Civilization, Syria

Bahiri, Said Hassan, (1997). Linguistics Text Concepts and Directions, first edition, Dar Nubar Press, Cairo

Bakhtin, Mikhael, (1985). The Question of Text, Translated by Muhammad Ali Maqled, Journal of Contemporary Arab Thought, Beirut, No. 36

Barznji, Yasin Qadir, (2009). The Art of Drama, a view on Kurdish Drama, Kamal press, Sulaymaniyah,

Bayqdar, Qahtan, (2009). Literary Style and Scientific Method, www.alukah.net/literature_language/0/6373

Bayz,Halmat,(2013).Intertextuality in Bakhtyar Ali's The last Pomegranate of the World novel, first edition, Shahab press, Erbil

Chaib, Ahmed, (1966). Style, sixth edition, printing press, Cairo

Dashti, Karim, (2003). Literature and Philosophy, second edition, Erbil

de Bougrand, Robert,(1998).Text and disoure, Procedure, Translated by Tammam Hassan, first edition, Publisher World Books, Cairo

Divan of Haji Qadri Koyi, (1986). Research: Sardar Miran and Karim Mustafa Sharaza, Kurdistan cultural and general pres, Baghdad

Divan of Kurdi, (2011).Mohammed Mustafa Hama Bor, first edition, volume 1, Aras press, Erbil

Divan of Mahwi, (1984). Mala Abdulkarim Mudaris and Mohammed Mala Karim, second edition, Hisam press, Baghdad

Divan of Nali, (1976).Mala Abdulkarim Mudaris and Fatih Abdulkarim, Kurdish information council press, Baghdad

Divan of Salm, (1972). Second edition, Kurdistan press, Erbil

Dzaee, Abdulwahid Mushir,(2014). Pragmatics of Text and Discourse, first edition, Awer press, Erbil

Enkvist, Nils Arik (2001). Stylistic linguistics, Translated by Ahmed Mo'men, I /? , Montessori Publications, Constantine

Fatah,Rzgar Humar,(2015).The Pleasure of the Text in Qubadi Jalilzada's poetries, Journal of Raparin University, N. 4

Gardi, Aziz, (1974).Literature and Criticism, first edition, Hawadith Press, Baghdad

Goran, (1961). Old and Newness in Poetry, Hiwa Journal, N.31

Harf, Hama Karim, (2009). My Word, directorate of sulaymaniyah press, sulaymaniyah

Hussein, Himdad, (2007). Literary Schools, first edition, Mukryani research agency, Aras press, Erbil

Kaki, Hamanuri Humar, (2008). Style in Kurdish Classic Poetry, first editon, Tishk Press, sulaymaniyah

Karim, Hama Sahid Hama, (1986). Kurdish Classic Poetry, ministry of culture, Baghdad

Khanzad, Ali Qadir, (2012).Poetic language of Mahwi, Haji Qadri Koyi and Sheikh Raza Talabani, first edition, Haji Hashm press, Erbil

Khaznadar, Marf (2010).History of Kurdish Literature, volume 3, second edition, Aras press, Erbil

Mauldwd, Abdullah Khdir, (2008).Divan of Hamdi, first edition, cultural ministry press, Erbil

Mohammed, Abdulqadir Hama Amin, (2008). Functional strueture in Modern Kurdish texts, first edition, Tishk press, Sulaymaniyah

Musallouh, Said, (1991).Towards Agromy of the Poetic Text Study in the Jahiliyya poem, Journal / chapters, volume 10, N 1 / 2, July / August

Nadr, Adib, (2014). A return to first home, Haji Hashm press, published by Kurdish academia, Erbil

Nadr, Adib, (2011). Three literary stages, translated by Ari Husman Khaiat, first edition, Sulaymaniyah

Qadir, Sherko Hama Amin, (2009).An Analysis of Short text discourse, Ranj Press, Sulaymaniyah

Qadir, Sherko Hama Amin, (2009). An Analysis of Short text discourse, Ranj Press,

Sulaymaniyah

Rasul, Shukrya, (1989). Kardish literature and Literary arts, Higher education press, Salahadin University

Sahid, Ahmad (2017). The voice of Mustafa Bagi Kurdi in Kurdish classic literature, Renma press, Sulaymaniyah

Saraj, Hashm (2013). The Pleasure of the Text, Raman Joural, N.195

Shwan, Ibrahim Ahmad, (2014). Comparative Literature, first edition, Salahadin University press, Erbil

Threil, Adnan Bin,(2000).Text and Stylistic Theory and Practice, Publications of the Arab Writers Union, Alexandria

Tofiq, Qais Kakl, (2002). Textual relations, PhD thesis, college of literature, Salahadin University

Yokatin,Said,(1989).The Opening of the Novel Text, first edition, The Arab Cultural Center, Casablanca, Beirut

Zniak, Zetsislav Wawr, (2003). Introduction to Text Science, Building Text, Translated by A. Dr.. Saeed Hassan Bahiri, first edition, Al-Mukhtar Foundation for Publishing and Distribution, Cairo